LES BULGARES

OEUVRE INÉDITE DE ZAMFIR ARBORE

A la bibliothèque nationale de Sofia se trouve au numéro 11/926 II B. 2409, un manuscrit de Zamfir C. Arbore, intitulé « Umbrele celor dispăruți ».

L'ouvrage est divisé en quatre parties: I. Bulgarii, II. Sârbii, III. Polonii şi Rutenii, IV .Ruşii, mais à la section des archives de cette bibliothèque on ne garde que la partie qui se rapporte aux Bulgares, les trois autres étant probablement perdues. Le manuscrit est en roumain.

Comment ce manuscrit est-il arrivé dans la capitale de la Bulgarie? C'est le docteur Paraschiv Stoianov, professeur à la faculté de médecine de Sofia, un des amis de Z. Arbore — les deux ayant milité dans l'ancien mouvement socialiste de Roumanie — qui l'a déterminé à donner ce manuscrit à la bibliothèque nationale de Sofia, afin qu'il fût à la portée des savants et historiens bulgares. Le manuscrit y fut remis le 22 Fevrier 1926. Il est écrit par Arbore en 1914 et présente un fragment de ses souvenirs.

Nous avons déjà signalé dans la presse bulgare ce manuscrit qui nous fait voir la générosité avec laquelle le peuple roumain, et souvent l'état même, ont soutenu les Bulgares dans leur lutte pour la liberté. J'en ai fait également un compte-rendu dans « Literaturen Glas » (No. 291 et 293 VIII-e année) et dans la collection de la revue « Missal i Volja ».

Zamfir Arbore fut l'une des figures les plus proéminentes de l'histoire des mouvements révolutionnaires du XIX-e siècle. Né en 1848, à Cernautzi, d'une ancienne famille roumaine, il mena la vie agitée du combattant honnête qui lutte pour une

cause noble, étant présent dans tous les mouvements dont le but était l'affranchissement d'un peuple assujeti.

Arbore passa son enfance à Chisinau. Plus tard, il continua ses études à Odessa et Nikolaew. Adolescent, il entra dans le cercle de Karakozow, mais à la suite d'un procès, il fut emprisonné dans la citadelle de Moscou. Mis en liberté, il partit pour Petrograd. Ensuite, il mena pendant trois ans la vie de détenu dans la fameuse prison de Petropawlowsk. En 1871, il fut envoyé en Sibérie, d'où il s'échappa et partit pour la Suisse. Il y fut accueilli par le célèbre révolutionnaire M. Bacunin, dont il devint le secrétaire et collaborateur. — Il faut ajouter que Bacunin avait gagné la sympathie des démocrates roumains grâce à son attitude au sujet de la Transylvanie.

Zamfir Arbore fut un démocrate romantique, comme Ion Brătianu, Dim. Brătianu, C. A. Rosetti etc. Quittant le socialisme, il passe aux libéraux, travaille au « Telegraful » de Fundescu et devient professeur à l'école de guerre de Bucarest, où il enseigne la langue russe. On le voit constamment éprouvant un amour profond pour les malheureux et les opprimés qu'il tâchait toujours de secourir.

Arbore ne fut pas un historien, ni un revolutionnaire dans l'acception marxiste ou bacunienne, mais un révolté. Il a fait l'apologie de la liberté et a loué les grands libertaires, en vrai moldave au coeur pur et impregné de culture slave. Zamfir Arbore a fait les portraits des grands révolutionnaires russes, M. Bacunin et S. Neceaeff. (Cf. M. Bakunin iz moih vos pomenanii « O minuvşem Spb. 1909 et Serghei Ghenadevici Neceaeff, Iz moich vospomenanii, Băiloe No. 7 Juillet 1976).

Il a écrit, sous un pseudonyme « Hitraia Mehanica », une brochure russe, où il trace les lignes générales de l'esprit libertaire bessarabien et les possibilités d'affranchissement de la Bessarabie du joug russe. C'est, peut-être, le premier livre où l'on affirme, en 1879, les droits ethniques roumains sur la Bessarabie.

En roumain, Z. Arbore a écrit des livres où il enfile ses souvenirs sur les hommes et les idées de son temps. Nous en énumérons les plus importants: « Exil şi temniță » 1894; « Nihilişti » 1895; « In puşcărie » 1897. Il publia encore un dictionnaire bulgaro-roumain et son oeuvre capitale « Basarabia în secolul al XIX-a ».

En 1881 il a fait la biographie du revolutionnaire bulgare, H. Botev que l'on a voulu publier dans l'organe bacunien russe

« Obştina », rédigé par M. Dragomanov; mais, ce manuscrit est tombé entre les mains de la police suisse.

Quant au manuscrit que nous publions, il renferme des renseignements très précieux sur l'époque de la renaissance bulgare, dont les mouvements sociaux et politiques se sont passés sur le sol de notre pays et avec bien des sacrifices de la part du peuple roumain.

Ce document ayant également une valeur littéraire remarquable nous lui avons conservé la forme donnée par l'auteur.

BULGARII

1.

Cinci secoli, cinci secoli lungi fără o rază de lumină, fără o clipă de răgaz, fără un minut de reculegere, poporul bulgar a zăcut în robie, sub domnia plină de groază a turcilor. In curgerea acestui răstimp, lung ca noaptea neagră de iarnă, singura rază de redeşteptare a conştiinţei naţionale în straturile profunde ale naţiunii, a fost *haiducia*. Nenorocita Raia creştină, spoliată de avutul ei mizerabil, necinstită în credinţa sa, în familie.... în totul, la ce ţine poporul mai mult decât la vieaţă, când paharul răbdării nemărginite se umplea până la vârf — părăsea satul natal său, vatra părintească şi pleca în *haiducie*.

Haiduc, bulgăreşte *haidutin*, este cuvânt turcesc şi semnifică *tâlharul*. In ochii autorităţii otomane acest nenorocit, care îşi lua lumea în cap, nici nu putea să fie altceva decât un tâlhar de drum mare, dar în realitate haiducul bulgar, ca şi haiducul nostru român de pe timpurile nefaste ale boerimii fanariote, n'a fost de loc un simplu tâlhar de drum, un ucigaş ordinar, care ucide pentru a jefui şi jefueşte pentru a trăi bine.

Nu; nu numai instincte josnice împingeau pe raia în haiducie, ci şi motive de înalt ordin moral, mai cu seamă ura în contra impilatorului turc, răsbunarea pentru obidele jefuite, pentru femeea sau fiica necinstită, pentru sora dusă în robie, pentru sângele vărsat, al copiilor înjunghiaţi, al fraţilor omorâţi. In fine, pentru toate suferinţele şi toate grozăviile care în istoria peninsulei balcanice sunt legate de domnia otomană.

Nu arareori haiducia a fost în aceste timpuri negre singurul mijloc pentru suflete sleite — care se simţeau sufocate de atmosfera robiei — a ieşi din cercul blestemat al infernului social, unde la fiecare pas trebuia să abdici dela drepturile imprescriptibile de om şi de creştin. Ne mai putând să se împace cu silnicia regimului brutal, refuzând a-şi croi existenţa mizerabilă prin linguşire, josnicie de tot felul, trădarea aproapelui tău, suflarea elită bulgară părăsea mediul său social şi pleca în haiducie. Cu durda ghintuită pe umăr, cu cuţit şi cu pistol la brâu, cu ura care clocotea în suflet, bulgarul părăsea satul său, sau târguşorul natal şi pe furiş se strecura prin munţii Balcani devenind haiduc. Din acest moment el era în afară de lege, faţă'n faţă cu puternicul Imperiu otoman. Vieaţa sa de azi înainte era să fie plină de chinuri, de lipsă, de pericole la orice pas nesocotit, dar în acelaş timp pieptul său de voinic respira liber, dânsul nu mai avea a se teme mereu de zapciul, de aga cu potera sa, de temniţă şi spânzurătoare. Dela locuitorii satelor apropiate, dela ciobani, îşi procura el merindele necesare, pentru subsistenţa sa simplă pe tot timpul cât dura vara, iar pe timpul iernii, când viscolul troenea prin văile şi cărările munţilor — haiducul se vedea silit a scobori munţii şi a se ascunde printre târguşoare mai depărtate sau chiar a trece Dunărea şi a căuta adăpost dincolo de graniţă. Dar abia soarele de primăvară încălzea cu razele sale dătătoare de vieaţă poenile şi văile munţilor, când pe ici pe colea, începea să înverzească glia, iar pădurea se îmbrăca cu frunziş, haiducii din nou apăreau prin munţi şi deveneau groaza poporaţiunii musulmane.

Haiducii bulgari nu trăiau solitari în Balcani; până la liberarea Bulgariei de sub jugul otoman, Balcanii erau plini de haiduci, organizaţi în cete, în capul cărora stătea un *voevod;* aceste cete de voinici, uneori erau aşa de numeroase încât ocârmuirea otomană a fost adeseori nevoită de a întrebuinţa armata regulată în contra lor. Cutreerând Balcanii, cetele de haiduci păzeau drumurile şi stăteau la pândă prin trecătorile înguste ale munţilor, încunoştiinţaţi fiind de cu timp despre apropiata trecere a unor negustori bogaţi, a funcţionarilor şi perceptorilor Statului, faţă de care haiducii bulgari erau de o barbarie crudă şi fără de milă. Faţă de turci, haiducul se conducea *ad litteram* de sângerosul

precept biblic: « dinte pentru dinte şi ochi pentru ochi », el nu cruţa nici pe cel bătrân, nici pe cel nevârstnic, pe bărbaţi şi femei deopotrivă şi.... se mândrea cu numărul capetelor şi.... nasurilor tăiate.

Dar, să ne înţelegem. Se deosebeşte oare în această privinţă prin cruzimea sa, prin barbaria sa, bulgarul de alte neamuri? Să ne aducem aminte de braţele retezate negrilor din Africa, în Congoul german şi olandez, de chinezii torturaţi şi sluţiţi de ruşi în Mandciuria şi de multe altele..... Omul adeseori devine bestie şi-şi dă pe faţă pornirile sale de animal.... Sunt deopotrivă blamabile aceste porniri animale — dar atât; să nu considerăm deci de trăsătură caracteristică a unui neam aceste triste rămăşiţe de origină bestială, comune de altfel întregii omeniri; să deplângem că nici civilizaţiunea nu le-a putut stârpi din sufletul fiinţei cugetătoare, din conştiinţa omului civilizat, printr'o cultură seculară.

Nemulţumindu-se cu atacarea turcilor pe teritoriul munţilor, haiducii bulgari adeseori se coborau din văgăunile Balcanilor, în vale, şi ca nişte vulturi se năpusteau asupra satelor, unde devastau totul prin fac şi sabie; cu cea mai desăvârşită cruzime au fost aceşti haiduci pentru amploiaţii provocatori, pentru renegaţii bulgari, care linguşind pe stăpânii cotropitori, adunau averi mari în aceste timpuri triste, pentru *raia* creştină. Adeseori explorările acestea sângeroase treceau nepedepsite, de oarece haiducii scăpau din mâinile poterii şi fugeau în munţi cu prada lor. Dar şi mai des se întâmpla că *zapciii* turci organizau o adevărată goană în contra îndrăsneţilor răsvrătitori şi, după o luptă crâncenă, iataganul şi glonţul turcesc răpunea întreaga floare a haiduciei. Nimicirea bandelor în acest caz nu schimba întru nimic starea lucrurilor, de oarece în locul celor răpuşi se organizau în curând alte bande de haiduci şi în locul voevozilor morţi apăreau alţi voevozi. Dar nu toţi haiducii piereau prin văgăunile Balcanilor împresuraţi de potere; nu toţi mureau în ştreangul şi prin temniţele turceşti; mulţi din aceşti voinici, după ani de haiducie, sa lăsau de această îndeletnicire periculoasă şi obosiţi treceau Dunărea şi se aşezau prin satele vechei Basarabii sau în România, dacă nu rămâneau în Macedonia şi Epir. Mulţi din foştii haiduci mai trăesc şi azi în Bulgaria; unii din ei au ocupat posturi însemnate

în serviciul Statului bulgar, liberat de sub domnia otomană. Pe unii din aceşti bătrâni populari ai Bulgariei i-am cunoscut şi eu.

Fireşte, cuvântul de « *haidutin* » astăzi în limba bulgară are semnificaţiunea unui cuvânt de ocară, dar nu era aşa altădată şi activitatea lor de odinioară a fost înconjurată de nimbul martirului pentru mântuirea patriei nenorocite. Haiducia pe acele timpuri era protestul robilor, care se răzbunau în contra cruzimii stăpânirii nesocotite, protestul raiei, care visa deja libertatea politică şi se încerca prin haiducie să sfarme fiarele robiei. Această încercare, fireşte că era la începutul său pur instinctivă, căci ideea redeşteptării naţionale numai mai târziu a licărit în conştiinţa acestui popor robit de atâtea secole. Şi pentru această deşteptare a conştiinţei naţionale a lucrat tocmai o pleiadă de tineri, amintire care m'a făcut la bătrâneţe să iau condeiul în mână şi să aştern pe hârtie unele fapte referitoare la răposaţii mei prieteni — bulgari.

Timpul care face deci obiectul amintirilor mele, se referă la epoca când elita patrioţilor conştienţi bulgari, studiau cu sârguinţă trecutul poporului bulgar, trista stare de pe timpul robiei, când această elită aduna documente istorice referitoare la bulgari, la ţara Bulgariei de altădată, etc. Alături de această muncă grea şi pur ştiinţifică, această elită începe să organizeze societăţi de cultură « *Knijovni drujestwa* » menite dintr'o parte de a crea o literatură bulgară, iar de alta de a răspândi în popor cartea bulgărească. Sub imboldul acestei elite de patrioţi s'a creat în Bulgaria otomană biblioteci populare, săli de lectură, şi în fine, şcoli bulgăreşti. Această acitivitate pur culturală a durat un şir de ani, fără ca să fi fost turburată în desvoltarea sa prin vreo tendinţă politică manifestată pe faţă. Tocmai pentru această anume cauză, autorităţile otomane nici n'au recurs la represiuni drastice în contra acestui început de redeşteptare culturală a poporului robit.

Pe acele timpuri, eu unul eram un simplu licean, care făceam studii liceale la Nicolaef, port la Marea Neagră, azezat la gurile Bugului şi a Ingului. Aci, pe lângă acest liceu rusesc exista pe atunci un internat bulgar, organizat de ruşi pentru anumite scopuri politice. Internatul acesta bulgăresc avea ca directori pe d-nii: Mincoff, un bulgar şi

Codratsky, un rutean. Aci, pentru întâia oară am avut prilejul de a cunoaşte pe bulgari. Un neînsemnat episod din aceste timpuri merită de a fi menţionat aci, pentru a ilustra modul cum a fost administrat acest internat bulgar. Pe la 1864 constatându-se că mâncarea la internatul bulgar al liceului este insuficientă şi că bugetul liceului nu dispune de fonduri necesare pentru ameliorarea necesară, diretorul liceului von Haeck a organizat un bal în folosul internanatului. Banii care s'au adunat fură transmişi inspectorului liceului, d-l Şceretski. S'a constatat însă că întregul venit al balului a fost întrebuinţat pentru cumpărarea unui cal de trăsură inspectorului. Afacerea aceasta a produs în oraş o impresie foarte penibilă, iar internii bulgari au rămas cu buzele umflate; mâncarea lor nu s'a putut ameliora. Acest internat a dat apoi Bulgariei câţiva tineri de valoare, dar toţi aceşti tineri n'au corespuns însă nici tendinţelor, nici aspiraţiilor întemeetorilor oficiali ai internatului, deşi acest internat a avut ca director pe Mincoff, un ruso-fil încarnat. Cauza neisbândei a fost tineretul universitar din Moscova, educat sub influenţa liberatoare rusă, cu tendinţele sale politice contrarii tendinţei autocrate a guvernelor ruseşti — sub înrâurirea acestora, bulgarii internatului dela Nicoleaw numai unelte docile ale Rusiei n'au devenit. Aşa a fost soarta absolutismului barbar al ţarilor; toate încercările sale de a-şi fereca unelta docilă din elementele culte ale poporului slav, la urma urmelor n'au reuşit...

Se ştie că biserică bulgară până la decenia 70 din secolul trecut, a fost supusă erarhiceşte patriarhiei greceşti din Constantinopol. Ierarhii greci în Bulgaria au fost cei mai aprigi persecutori ai raiei bulgare şi amici interesaţi ai autorităţii otomane.

Fireşte că această atitudine a păstorilor bisericeşti produsese încetul cu încetul o ură implacabilă în sufletul poporului, care dipreţuia pe oamenii potcapului mai adânc decât pe ai fesului şi cealmalei. Având în vedere aceste simţiminte ale poporului faţă de ierarhia greacă, era logic şi firesc ca agitaţiunea care avea de obiect despărţirea bisericii bulgare de cea greacă, să prinză rădăcini adânci în sufletul *raiei*. Şi lupta pentru neatârnarea bisericii bulgare, a fost prilejul culminant pentru unirea tuturor bulgarilor într'un singur gând, într'o singură voinţă. Această luptă

pentru *biserica națională bulgară* a lărgit orizontul îngust al minței sănătoase a raiei, împingând-o afară din cercul îngust al luptei egoiste și răslețe pnetru mizerabila existență. Proverbul popular: *capul plecat nu-l taie sabia,* în care-și formulase robul întreaga sa filosofie practică, a fost lăsat pe seama părinților; interesele generale ale poporului făcură ca din mulțimea inertă de secole să iasă la lumină o pleiadă de oameni, credincioși intereselor vitale ale națiunii, care s'au pus în fruntea națiunii, ca s'o deștepte din somnul adânc al robiei seculare. Lupta pentru neatârnarea bisericii bulgare a pregătit terenul propice și pentru *lupta politică.* Liberarea de sub jugul ierarhiei bisericești a grecilor și autonomia bisericii naționale a servit drept prolog pentru redeșteptarea conștiinței naționale și prin urmare pentru liberarea în general a poporului bulgar de sub jugul otoman. De n'ar fi existat această luptă pentru biserică, cine știe dacă națiunea bulgară s'ar fi trezit așa de curând din somnul secular al robiei năpraznice! Și odată ce mișcarea intelectuală a prins mintea greoaie a națiunii bulgare, fie și în sfera pur religioasă, această mișcare treptat cu desvoltarea, firește că trebuie să depășească agitațiunea circumscrisă în chestia bisericească; din sfera chestiunilor morale mișcarea începută trebuia să iasă neapărat, pentru a îmbrățișa toate chestiunile arzătoare, de caracter puramente politic.

Ororile unui regim barbar, silniciile administrative, care în curgerea secolelor de robie păreau că au anihilat orice sentimet de revoltă sfântă în sufletul poporului slav, acum, sub imboldul mișcării au devenit nesuferite; atât pătura cultă, cât și straturile adânci ale națiunii nu mai puteau îndura această stare de lucruri. Capetele mai înflăcărate, temperametele mai umane începură a visa la *răscoale,* la lupte cu arma în mână, la revoluție pentru liberarea de sub jugul străin. S'au înființat cercurile secrete, fraternitățile (bratstava), organizații clandestine de patrioți, etc. și în curând toată această mișcare, a deșteptat atențiunea poliției secrete a Statului; poliția turcească ca orice poliție, recursese imediat la încercuirea cadrelor cu agenți secreți, cu spioni, care se introduceau în aceste cercuri și fraternități, aflau modul lor de organizare și apoi îi denunțau pe toți autorităților. Ca rezultat al acestei activități polițienești dintr'o

parte, a fost închiderea şcolilor bulgăreşti, sechestrarea averilor şcolare, închiderea bibliotecilor, arestarea membrilor cercurilor, etc, de altă parte sub presiunea persecuţiilor se formau caractere, se oţelea voinţa, se acumula spiritul practic de a lucra cu băgare de seamă. Şi pe câtă vreme mulţimea terorizată devenea mai poltronă, şi mai laşe, elita poporului se alegea din neghină, formând întâile cadre ale partidelor care aveau să desrobească patria bulgarilor.

Pentru a se reculege, pentru a organiza forţele naţionale de rezistenţă în aceste timpuri de reacţiune, bulgarii compromişi politiceşte fugeau de urgia turcilor dincoace de Dunăre, aşezându-se ba în Serbia, ba în România. La 1860—74, mii de emigranţi bulgari mişunau în ambele ţări vecine. Intreagă această mulţime de emigranţi fireşte că nu puteau să formeze cadrele organizaţiunii revoluţionare care tindeau a se închega. Elementele, din care era compusă mulţimea emigranţilor, nu dădea garanţii suficiente în această privinţă; în mijlocul acestor elemente au fost mulţi, mulţi de tot, oamenii fără caracter, amorali, gata a se vinde pentru bani, gata de a îmbrăţişa meseria odioasă de spion şi agenţi de ai poliţiei turceşti. De aceea fruntaşii printre emigranţi, oameni ca Liuben Caraveloff, ca Racowsky, etc., nici că se încercau să organizeze această mulţime emigrată, ci cu mare atenţiune, cu multă băgare de seamă culegeau încetul cu încetul, unul câte unul pe prozeliţii ideilor lor de libertate a patriei, apropiindu-şi pe cei buni şi îndepărtându-i pe cei suspecţi.

Mulţi din emigranţii bulgari de pe aceste timpuri, odată ce au pus piciorul pe pământul român, au căutat să se stabilească în ţară cât se poate de temeinic, având sigur de gând a rămâne la noi pentru totdeauna. Astfel s'au aşezat prin oraşele României mai multe familii de bulgari, formând la Bucureşti, Brăila, Giurgiu, Turnu-Măgurele, Corabia, Olteniţa şi aiurea un strat de comercianţi, care apoi s'au şi romanizat. Influenţa dintr'o parte a acestor emigranţi asupra păturii orăşeneşti, legătura lor de neam cu stratul destul de gros al burghezimei noastre, stratul format pe dintregul din elementele bulgăreşti sau greceşti, au produs un curent cât se poate de favorabil pentru cauza nenorocitului popor bulgar. De aceea, tocmai, emigranţii bulgari au găsit în

România multă dragoste şi sinceră simpatie în poporaţiunea de prin oraşe.

Prin satele româneşti, ţărănimea română de pe acele timpuri dormea încă somnul de secoli, ducând pe umerii săi de popor martir, povara grea a averilor boereşti şi a bogăţiilor adunate pentru mânăstirile greceşti din sfântul Munte sau din Ierusalim. Poporul-martir suferea poate şi mai mult decât îndura poporul-rob. Cum, în ce mod putea acest popor-martir să ajute pe vecinul său nenorocit?! Numai şi numai cu braţele sale, pline de bătături, cu umerii săi, cu muşchii anchilozaţi de reumatism şi muncă, numai cu resortul acestei munci titanice, rezultatul adunat şi de cei pribegi din ţarina românească, udată de sudoarea muncii poporului amic, a putut ajuta ţăranului român; şi aceasta a făcut-o precum a făcut-o şi pentru a ajuta Eteria de a desrobi bătrâna Eladă din robia în care zăcea de secole. Multă avere adunată din munca poporului român a fost risipită în cărţi, în fast şi lux, în desfrânare şi netrebnicie, dar o parte măricică din această avere, de milioane peste milioane, a servit şi pentru desrobirea popoarelor balcanice. Istoria nepărtinitoare o va înregistra toată pe paginile sale neperitoare.

La Bucureşti, la Brăila, la Ploeşti, şi aiurea, locuiau pe aceste vremuri o mulţime de bulgari respectabili, oameni cu dare de mână, comercianţi şi arendaşi bogaţi, reprezentanţi de frunte ai «*ciorbagiilor*». Aceşti oameni, fireşte, n'au fost nişte revoluţionari şi chiar ca *patrioţi* erau suspectaţi, dar cu toate acestea, doreau a juca un rol de frunte într'o mişcare istorică, ce se manifesta dincolo de Dunăre. Neavând absolut nicio legătură cu revoluţionarii bulgari din Bulgaria robită, având frică de a se pune măcar în legătură cu aceşti oameni, fireşte, cam ca toţi bulgarii bogătaşi din România, n'au putut să aibă nici cea mai microscopică influenţă morală asupra mişcării de desrobire a raiei bulgare. Cu toate acestea, setea de a juca un rol în împrejurările aşa de importante, a hotărît pe aceşti bogătaşi de a forma din sânul lor un *comitet dirijator* al mişcării. In interesul cauzei, în acest comitet au fost invitaţi de a face parte şi doi democraţi — încercaţi — români. Comitetul acesta a fost deci astfel compus, (compunerea comitetului şi programului redijat de el e acela din cartea lui Nicolaescu.) Care a fost rolul

acestui *quasi* comitet? Ce autoritate a desvoltat? In afară de programul redijat mai sus, în afară de un sprijin sincer arătat de ziarele româneşti, mulţumită străduinţelor lui Eugeniu Carada şi Serruric, în afara demersurilor bulgarilor bogătaşi pentru *patria robită*, comitetul acesta a expediat în Bulgaria ceva cărţi bisericeşti în limba slavă, a dat nişte patrafire pentru preoţii bulgari, apoi a dirijat un memoriu şi câteva adrese către Napoleon al III-lea, cerând să ocrotească pe raia bulgară şi în fine a adresat sultanului o petiţiune numindu-l «părinte milostiv» al poporului bulgar. In aceste câteva linii pare-mi-se că am rezumat absolut întreaga activitate a acetui comitet.

Comitetul format de chiaburii emigranţilor bulgari din Bucureşti, ca reprezentant al păturii bulgare aşezate temeinic în România, nici că a putut să aibă o atitudine alta decât dispreţuitoare şi îngâmfată faţă de emigranţii tineri şi înfocaţi patrioţi, pe care soarta crudă i-a aruncat peste hotarele patriei. Chiaburii bulgari priveau cu sfială pe aceşti noi veniţi, acoperiţi cu zdrenţe şi fără o lăscaie în buzunar; în ochii chiaburilor toţi aceşti tineri, erau nişte «*vagabonţi*», nişte «*nechranimoicovţi*», adică nişte eretici, nişte târâe-brâu, oameni uşurei la minte, care sunt capabili numai şi numai de a înăspri relaţia dintre bulgari şi stăpânitorii turci, a înrăi starea de fapt a poporului rob. După părerea comitetului, despre răscoala în contra turcilor nici că trebuia să se gândească cineva, ci din contră era oportun a se ţine de adajio înţelept al robului că: «*capul plecat nu-l taie sabia*». Speranţa poporului bulgar, după părerea comitetului, se concentra în «diado Ivan», în «*unchiaşul Ion*», adică în Rusia, cu tunurile căreia vor pune capăt robiei seculare a poporului bulgar. Conform cu aceste consideraţiuni lucra comitetul din Bucureşti; în conformitate cu aceste vederi politice, chiaburii bulgari din comitet, precum şi prozeliţii săi sprijineau ziarele «Otecestvo», «Stara Planina» şi «Turţia», ziare duşmane tineretului bulgar, duşmane luptătorilor pentru desrobire, precum au fost Liuben Caraveloff şi alţii.

Aşa dar, emigranţii bulgari aşezaţi în România în aceste timpuri aveau în sânul lor cele două elemente istorice, care în toate mişcările de transformări politico-sociale se cristalizează pe arena publică. Unul din aceste elemente se formează

din clasa acelor care caută a beneficia de zguduiri ce sunt legate de orice evoluţie socială, alţii cari formează clasa celor ce se sacrifică, pentru ca evoluţia să se poată face. Elementul dintâiu din evoluţie se alege cu *foloasele*, elementul al doilea rămâne cu *procesele;* unii beneficiază, alţii sacrifică. Aşa-i adevărul, aşa e dreptatea istorică, care însă drept consolaţie pentru martirii evoluţiunilor sociale alege în fine, din neghină sămânţa cea bună din care încolţeşte progresul şi civilizaţiunea omenirii.

Răposatul meu amic, Zaharia Stoianoff, cunoscutul publicist bulgar şi om politic, fostul preşedinte al Sobraniei, în cartea sa « *Zapiski po bălgariskite vâzstania* », afirmă într'un mod categoric, că atât la Bucureşti, cât şi la Belgrad, nu s'a făcut nimic revoluţionar pe aceste timpuri. (V. 1, pag. 73—74).

Intr'un mod general această afirmaţie este prea riscată; cu atât mai mult ea ne pare riscată, întrucât chiar repauzatul meu amic îmi scrisese următoarea scrisoare în anul 1886 cu rugămintea de a o tipări în ziarul « Telegraful », unde pe atunci colaboram ca prim redactor.

Iată acest document al cărui original mi l-a cerut Ion I. C. Brătianu [1] dorind a-l avea transcris în limba bulgară, în care a fost scris de autor:

---

[1] Repauzatul Ion C. Brătianu ca de foc avea teamă de revoluţionarii sârbi şi bulgari şi deaceia n'a vrut niciodată să facă cunoştinţă personală cu Zaharia Stoianoff sau cu Niculae Pasici şi după multă ezitare a primit odată în vizită pe Petcu Karaweloff; cu toate astea la documentul de mai sus a ţinut mult, pentru că în acest document se pomenea într'un mod măgulitor numele său.

Imi aduc aminte că la observaţiunile mele, cum că N. Pasici reprezintă o individualitate mare, că dânsul e menit a juca un rol de frunte în ţara sa, că domnia familiei Obrenovici este şubredă, Ion C. Brătianu mi-a răspuns cu surâs ironic, insistând asupra oportunităţii despre interesele Statului ca N. Pasici să părăsească teritoriul României. Am fost nevoit deci, a recurge la măsuri excepţionale pentru a zădărnici expulzarea acestui om politic, care a fost într'un impas destul de critic.

In Rusia N. Pasici nu voia să plece, în Austria nu putea, căci Austria fiind amica lui Milan, desigur că-l extrăda Serbiei, iar regele Milan era gata de a răpune pe acest mare patriot sârb, inamic al său neîndurător.

Era necesar deci să-l sustrag de sub supravegherea poliţiei, agenţii care îl împresuraseră deja, aşteptând ca ordinul de expulzare să fie subscris de minister. N. Pasici locuia în hotelul Mercur care se afla în strada Carol, alături de prefectura poliţiei. Prefectul de poliţie pe acele

Această scrisoare a fost trimisă de Zaharia Stoianoff, cu rugămintea de a se tipări în ziarul redactat de mine pe atunci « *Telegraful* », ziar liberal al lui I. Fundescu, brătienist.

« *Nu există un singur bulgar mai mult sau mai puțin cult și patriot, care n'ar fi călcat pământul liber al României și nu s'ar fi folosit de ospitalitatea frățească a românului. Intr'o epocă de o jumătate secol, într'o epocă groaznic de neagră pentru noi, privirea poporului bulgar a fost mereu țintită*

---

vremuri a fost d-l D. Moruzzi, actualul prefect al Capitalei. După obiceiul polițienesc, supravegherea emigrantului politic se făcea într'un mod cât se poate de grosolan și brutal. Agentul civil urmărea pe om cu o aroganță revoltătoare. Intregul personal al hotelului Mercur, dela stăpân până la portar, erau încunoștiințați ca să dea informațiuni amănunțite asupra călătorului desemnat. In fruntea agenților de supraveghere a fost pus inspectorul de poliție, răposatul Nae Cristescu, supranumit de cetățeni și Burete, din cauză că fiind bun băutor nu se îmbăta niciodată, dar se umfla și se înroșea când consuma multă băutură; umflătura aceasta dispărea apoi îndată ce nenea Nae se lăsa de băutură. De altfel era un om de minune și bun român. N. Cristescu între altele era însărcinat de poliție cu supravegherea și a persoanei mele, considerată de răposatul Ion C. Brătianu, ca foarte primejdioasă pentru interesele Statului român. Această părere a trecut apoi drept moștenire și la fiul răposatului, mare om de stat, astfel că la 1907, când cu răscoala țăranilor, eram să fiu arestat ca presupus incitator, deși nu cunoșteam absolut niciun țăran român în România întreagă. Chestiunea despre arestarea mea a fost chiar desbătută în Consiliul de Miniștri, precum mi-a afirmat-o unul din miniștri în persoană. Multe necazuri am avut de îndurat de când am venit în țară. Multe calomnii adesea am auzit vorbindu-se împrejurul meu, dar acum, la apusul vieții mele, din toate aceste suferințe sufletești n'au mai rămas decât niște amintiri care mă fac să surâd. Caravana a trecut și lătratul câinilor a amuțit. Hotărârea luată de prim-ministrul Ion C. Brătianu — precum am aflat în curând — se întemeia pe intervenția Serbiei sprijinită de ambasadorul Austro-Ungariei; N. Pasici trebuia deci să plece.

Văzând ce întorsătură au luat lucrurile, am hotărât, împreună cu răposatul meu amic, Wladimir Liotici ca să sustragem de sub supravegherea polițienească pe refugiatul politic și să-l adăpostim într'un loc sigur. Firește că actul acesta trebuia să-l fac tot pe temeiul acelorași considerațiuni de interes de stat, pe care se întemeia Ion C. Brătianu, hotărând expulzarea din țară a unuia din fruntașii poporului sârb.

Expulzarea aceasta cerută de Urilon și sprijinită de Austro-Ungaria *ar fi fost o rușine pentru România.*

Aceasta mi-a fost părerea nestrămutată și evenimentele posterioare mi-au dat deplină dreptate; firește pentrucă am zădărnicit comiterea unei greșeli ireparabile trebuia să fiu răsplătit. Și am fost răsplătit cu vârf și îndesat — fiind declarat de spion al Rusiei. Promotorii calomniei

asupra malului stâng al Dunării. Tot ce a fost onest şi mare, tot ce avea vreo iniţiativă, tot ce n'a putut trăi şi respira în Bulgaria robită, lucra şi trăia în sfânta Românie. Mi-aduc aminte, precum şi-aduc aminte toţi amicii mei, că cuvintele: România, Bucureşti, Giurgiu, Ploieşti, Brăila, Galaţi şi aşa mai departe — erau pentru noi cuvinte sfinte ca cele din sfânta scriptură. Când vreunul din patrioţii noştri, prigonit crunt de guvernul otoman scăpa în fine din ghiarele străinului neîndurător, el găsea refugiul în unul din oraşele României.

---

erau oameni din partidul liberal dintre care unii *foarte bine văzuţi pe la ambasada rusească.*

Am stabilit următorul plan de a scăpa pe N. Pasici din neplăcuta şi periculoasa situaţiune ce i s'a creat. Spre seară, pe la orele 10 trebuia să viu la hotelul Mercur cu trăsura, să iau pe Pasici cu bagajul său şi să plec spre Gara de Nord, ca şi cum d-l Pasici era hotărît a lua trenul de noapte; pe drum, la Matache Măcelarul, pe strada Griviţei, trebuia să mă aştepte într'o altă trăsură Leotici; trăsura în care mă aflam eu cu Pasici se va opri o clipă lângă trăsura lui Leotici şi d-l Pasici sărind din trăsura mea se va urca în trăsura lui Leotici, iar eu cu bagajul voiu urma drumul la gară. D-l Leotici cu Pasici, vor lua apoi drumul spre casa lui Leotici, din calea Călăraşilor, iar eu cu bagajele dela gară, mă voiu întoarce acasă la mine. Astfel scăpând de sub supravegherea poliţiei, peste câteva zile, d-l Pasici va putea apoi să părăsească Capitala şi să-şi aleagă domiciliul undeva în provincie.

Planul nostru a reuşit de minune. Când am sosit la hotelul Mercur era întuneric; plătind contul, luând bagajul, ne-am urcat în trăsură auzind împrejurul nostru semnele de alarmă date de agenţii postaţi pe stradă. Când trăsura noastră trecu pe lângă prefectura poliţiei observai în curtea prefecturii alergătura unor oameni, apoi îndărătul nostru apăru o trăsură care ne urmărea dela distanţă. Sosit la gară, din această trăsură sări d-l Epureanu, unul din inspectorii de poliţie şi uitându-se în fundul trăsurii mele din care mă scoborâsem de-abia, rămase surprins văzând că sunt singur:

— Dar d-l Pasici d-le, unde-i? mă întrebă d-sa.

— Pasici? nu ştiu d-le.

— Dar aţi fost împreună în trăsură.

— Da; însă acum sunt numai cu bagajul său şi plec acasă la mine.

Astfel a fost scăpat d-l N. Pasici; peste câteva zile deabia, a plecat tiptil la Tulcea unde a petrecut la răposatul meu amic, dr. Petru [1] mai multe luni.

Dânsul a părăsit ţara apoi, fiind ales primar al Belgradului. Fruntaşul poporului sârb a intrat în fine în ţara sa.

[1] Dr. Petru este Petru Alexandrov — socialist bacunist, cumnatul scriitorului Wladimir Korolenko. Dr. Petru a trăit sub numele Ivan Ivanovici ca tovarăş al lui Hristu Botev. Mai târziu se aşeză la Tulcea unde moare în anul 1911. (Notă de V. Chr.).

Țara voastră a fost pentru noi farul luminat al libertății, speranța în vieața nouă. Deși vasali puternicilor sultani, românii au tolerat, ba chiar au patronat organizarea comitetelor revoluționare, au permis lui Rakowsky să rostească cuvintele sale înfocate, au permis lui Liuben Caraveloff de a tipări ziarele sale Svoboda *și* Nezovisimost, *au permis neastâmpăratului Hristu Boteff să ne trimită* Cuvântul emigranților bulgari *și apoi a edita* Zname, *care dacă ar fi apărut acum în Bulgaria ar fi indignat desigur elementele din care se compune tagma trădătorilor patriei noastre mult încercate.*

Pământul vostru a hrănit pe apostolii libertății bulgare, pe luptătorii uriași ai independenței noastre, pe Levsky, Benkovsky, Hadji Dumitru, Caragea Volow, adică întreaga pleiadă a martirilor noștri căzuți pe câmpul de luptă, morți în ștreang și prin temnițele turcești.

Dar cu aceasta nu s'a isprăvit mărinimia poporului român. Din România au ieșit iunacii noștri înarmați, acești eroi ai libertății bulgare: Totiu și Panaiot la 1866, Hagiu Dumitru la 1868, Boteff la 1876 și alții. Satul Petroșani, Oltenița, Bechet, Giurgiu au văzut fâlfâind drapelul bulgar pe când îl duceau pe câmpul de bătaie pentru întâia oară.

Ați văzut aceasta, ați știut tot și niciodată nu ne-ați persecutat, ci din contră, ne-ați binecuvântat în sfânta luptă încinsă pentru desrobirea raialei.

Nu există un singur exemplu că românii să respingă vreunul din martirii noștri, deși de nenumărate ori ați fast îndemnați și chiar forțați de a face aceasta.

Salutare dar, pământul sfânt al României să fie binecuvântat.

România a fost a doua patrie pentru mii de martiri ai noștri.

După liberarea Bulgariei, simpatia poporului român a rămas nemărginită pentru noi. La 1885, când dușmanii năvăliră sub zidurile Slivniței și ale Vidinului, când am fost părăsiți de Europa întreagă, atunci numai în pieptul român s'a găsit o inimă plină de compasiune pentru noi, numai în parlamentul român s'a ridicat vocea pentru cauza dreaptă a poporului bulgar.

Am fost atunci în Capitala României și am văzut cu ochii mei că nenorocirile noastre au fost ca și ale voastre și că triumful victoriilor noastre, vă bucura precum ar fi fost triumful vostru.

In ziua nefastă de 9 August, când dela Nord se grămădeau nori negri asupra patriei noastre, când libertatea bulgară era gata să se ascundă prin stâncile și strâmtorile sălbatice ale Balcanilor, am fost în România. Şi inima mea de patriot bulgar, sângerândă, nu va uita spectacolul frumos ce înfățișase capitala României în ziua de 17 August, când în persoana principelui Alexandru, poporul român întâmpina Bulgaria, Bulgaria liberă și independentă.

Destinul României este frumos. Din România ne vine razele binefăcătoare ale libertății. Razele redeșteptării noastre morale. Uzurpatorii și trădătorii dela 9 August știau bine simțimintele cavalerești ale poporului român, tocmai pentru aceasta ei se țineau departe de malurile Dunării române și căutau sprijinul în puterea jandarmului dela Reni.

Cu întristare și amărăciune ne gândeam că până acum n'am răsplătit cu nimic poporul român pentru toate astea. In temelia libertății noastre zac osemintele fiilor României, iar noi nici două cuvinte de mulțumire n'am pronunțat până acum. Ştiți pentru ce?

Nu ne acuzați. Poporul bulgar și clasa noastră inteligentă cu evlavie pronunță cuvântul sfânt de România, dar vai! nu suntem încă pe picioarele noastre; dacă nu mai există în Bulgaria iataganul, apoi există rublele a căror înrâurire e mult mai neîndurătoare.

Mare și solemn va fi momentul când două popoare vecine își vor întinde frățește mâna și vor încheia o alianță puternică compunând o federațiune întemeiată pe respectul libertăților reciproce. Nu există absolut niciun singur motiv, pentru ca românii și bulgarii să nu trăiască, precum au trăit, într'o pace și bună înțelegere, nu există de asemeni niciun motiv ca să se mai repete odată răsboiul fratricid între sârbi și bulgari.

Sub domnia voastră la Belgrad și în coloniile bulgare din sudul Basarabiei în curgere de 30 de ani a domnit libertatea și a strălucit civilizațiunea, iar acum vai! acolo domnește un stanovoi și cancelaria sa.

Așa dar, să trăiască poporul român, să trăiască Carol I, să trăiască Ion Brătianu, al cărui nume este strâns legat de emanciparea noastră politică.

ZAHARIA STOIANOFF.

(« Telegraful », 1886, August 28).

Precum vedem din propria scrisoare a regretatului publicist și președinte al Sobraniei, în România exista într'adevăr elemente de inițiativă, promotori adevărați ai dezrobirii poporului bulgar. Exista sau nu un comitet central al acestei acitivități revoluționare la București? Comitetul înființat de Eugeniu Carada a fost sau nu acest comitet diriguitor?

La toate aceste întrebări răspund că după părerea mea comitetul lui Eugeniu Carada, deși a fost alcătuit, deși a lansat două trei petițiuni către Napoleon al III-lea și Sultan, n'a avut absolut nicio legătură dincolo de Dunăre și n'a avut mai cu seamă nici o înrâurire asupra evenimentelor ce se pregăteau în Bulgaria. Alăturea de acest comitet exista însă dela anul 1869 un *alt comitet*, compus din revoluționarii bulgari. Influența acestui din urmă comitet a fost foarte mare în Bulgaria atât printre poporațiunea turcă, cât și cea bulgară. Din cine anume a fost compus acest comitet? Un singur indiciu mai sigur pentru a răspunde la aceste foarte interesante chestiuni îl am în cele povestite mie de Serghei Ghenadievici Nieciaeff.

La 1869 a vizitat Bucureștiul unde a fost oaspetele lui Liuben Karaveloff. Mulțumită acestuia din urmă dânsul își procurase un pașaport bulgar cu care a trecut în Rusia și a trăit un timp oarecare la Moscova. Liuben Karaveloff locuia pe atunc iîntr'o mică locuință lângă Obor, unde avea o tipografie și unde lucra cu sublima sa soție Natalia. Aci s'au tipărit mai multe scrieri revoluționare care apoi se răspândeau dincolo de Dunăre. In general vorbind, pe atunci, adică prin 1869—1874, Liuben Karaveloff redacta majoritatea scrierilor revoluționare ce au ieșit de sub presă la București. După cele relatate nouă de către Neciaeff, care afară de vizita sa la București a fost și în corespondență cu Liuben Karaveloff, în anii 1869—1871 comitetul central revoluționar a fost format la București și în acest comitet au intrat câțiva din bulgarii emigranți, dintre care Neciaeff mai cu seamă pomenea adeseori pe N. Obretenoff. Programul acestui comitet diferă mult de programul comitetului citat deja mai sus. Il dăm aci după cartea lui Z. Stoianoff: « *Zapischi po bâlgarskite Vâzstania* ».

1. Comitetul revoluționar central are de scop eliberarea bulgarilor printr'o revoluție morală și o răscoală cu arma

în mâini. Forma ocârmuirii viitoare bulgare se va stabili apoi, când liberarea va deveni un fapt îndeplinit.

2. Pentru a atinge acest scop, toate mijloacele sunt admisibile: propaganda, cuvânt tipărit, luptă cu arma în mâini, foc şi moarte.

3. Noi, bulgarii, dorim a trăi în pace şi înţelegere bună, şi în deosebi cu sârbii şi muntenegrenii, care simpatizează tendinţelor noastre, asemenea şi cu românii cu care e strâns legată soarta noastră; împreună cu aceste popoare mai tindem a forma o *federaţiune liberă*.

4. Noi, bulgarii, dorim ca ţinuturile locuite de bulgari să fie ocârmuite *bulgăreşte*, adică conform cu obiceiurile, moravurile şi caracterul poporului bulgar; ţinuturile locuite de români, sârbi, muntenegreni şi greci trebue să se ocârmuiască conform caracterelor poporului român, sârb, muntenegrean şi grec.

5. Fiecare neam să-şi apere neatârnarea sa şi să se ocârmuiască după voinţa sa proprie. Noi nu râvnim la ceea ce e a străinului, adică ceea ce nu ne aparţine; dar în acelaş timp nu vom ceda în folosul altora ceea ce e al poporului bulgar.

6. Noi nu ridicăm chestiuni de drept istoric şi de aceea lăsăm poporului singur să-şi croiască soarta sa, hotărând la ce anume alianţă să se aplece, — către sârbi, bulgari, români sau greci, de aceea tocmai în momentul de faţă este inutil de a releva chestiuni privitoare la hotare.

7. Pentru noi, bulgarii, noi dorim libertatea poporului, libertatea individului, libertatea religioasă, într'un cuvânt întreaga libertate a fiinţei umane; tot astfel de libertate dorim şi pentru vecinii noştri. Nu voim a domni peste alţii şi de aceea nu admitem nici ca alţii să domnească peste noi.

8. Drept duşmani şi potrivnicii noştri, noi considerăm pe acei din bulgari, ciorbagii, *care zădărnicesc rezolvarea chestiunii bulgăreşti*; pe aceşti bulgari trădători îi vom persecuta pretutindeni şi totdeauna.

9. Noi considerăm printre amicii noştri şi aliaţi asemenea şi pe greci, numai *dacă ei se vor lepăda de scopurile lor pan-eleniste precum şi de pretenţiunile lor istorice*.

10. Noi ne răsculăm nu în contra poporului turc, ci împotriva guvernului otoman, precum şi contra acelor turci care apără acest guvern despotic. Drept amici ai noştri,

noi considerăm pe toţi acei, care simpatizează cererile sfintei şi dreptei cauze a poporului bulgar, fie ei de orice neam de credinţă.

Din chiar aceste paragrafe a programului revoluţionar se vede cât de *larg şi cât de nobil au fost formulate revendicările bulgare de către ideologii martiri ai liberării poporului bulgar.*

Programul de mai sus elaborat de către emigranţii politici de frunte a fost apoi, în partea sa privitoare la organizaţiunea forţelor revoluţionare, comunicat de către Liuben Karaveloff lui Sergiu Neciaeff, care ţinea mult ca comitetul central să fie întocmit *ad-hoc* şi în acelaş timp să fie considerat ca *guvern revoluţionar*, învestit cu puterea dictatorială. Sosind la Moscova, Sergiu Neciaeff povestise cu entuziasm despre tendinţele bulgarilor din Bucureşti şi, după obiceiul său, dădea drept real, ceea ce n'a fost încă decât în proiect. Părăsind apoi la 1869 Rusia, Neciaeff comunică despre formarea comitetului revoluţionar bulgar, lui M. Bacunin, care primi această ştire cu entuziasm. La 1871 Liuben Karaveloff rupse toate relaţiile cu Neciaeff, fiind se vede, rău impresionat de rolul său în tragica moarte a lui Ivanoff. După program şi statute. comitetul revoluţiogar, avea dreptul de a condamna la moarte pe bulgarul, care fiind membru al organizaţiunii revoluţionare, ar desvălui duşmanului vreun secret referitor la opera de desrobire a poporului bulgar. Ivanof n'a desvăluit niciun secret şi după părerea lui Liuben Karaveloff comitetul revoluţionar rus, n'avea drept a-l condamna la moarte şi a-l omorî. De sigur că, aflând apoi, cum că comitetul revoluţionar rus din Moscova nici nu a existat şi că acest comitet a fost inventat de Neciaeff — toate acestea au fost cauza ruperii relaţiilor dintre Karaveloff şi Neciaeff. Cu Cu toată dorinţa lui Neciaeff (pe la 1872) să lege din nou relaţii cu L. Karaveloff, acesta din urmă nu i-a răspuns la nici una din scrisorile lui, ceea ce mult a amărât pe neastâmpăratul revoluţionar rus.

In ceea ce priveşte programul şi regulamentul (Ustav) comitetului revoluţionar bulgar sunt de părere că, cu toate poveştile lui Sergiu Neciaeff asupra elaborării lor, n'a avut nicio influenţă nici revoluţionarul rus, nici Mihail Bacunin. In acest program din contră se oglindeau principiile care s'au manifestat în cercurile revoluţionare din Moscova în

anii 1864—1867. Bulgarii care au trăit în aceşti ani în vechea capitală a Rusiei şi între care a fost şi Liuben Karaveloff, frecventau casele din *Trekprudni pereuloc*, unde locuia Iasiţin, Nicolaeff, Strandel, Iseracoff şi alţii din Caracozovţi. Eu unul am făcut cunoştinţă pe atunci cu mulţi din aceşti tineri bulgari în locuinţa Gremeacevski. Influenţa acestor karakozoviţi asupra tineretului revoluţionar din Moscova a fost foarte mare.

De altfel, cu preciziune a stabili *când* şi *de către cine*, a fost redactat programul comitetului revoluţionar bulgar, este cu neputinţă. Rămâne să aşteptăm ca să se ivească alte documente, alte memorii pentru ca această chestiune de un interes culminant, să fie eludată definitiv. Oricum, după părerea mea, organizaţia revoluţionară, tale quale, a căutat ea, s'a închegat pe la 1869—1870, de oarece în anul 1871 activitatea revoluţionarilor bulgari a fost deja întărită atât în Bulgaria cât şi în Tracia. Elementul revoluţionar în aceste timpuri era format din institutori, preoţi, lucrători de oraşe şi săteni. Un lucru este de notat şi anume acela, că în fruntea comitetelor localnice a organizaţiunilor revoluţionare au fost în general oameni fără o situaţie materială bună sau oameni cu avere.

II.

Lung e şirul martirilor pentru desrobirea poporului bulgar, sunt mii de eroi care şi-au jertfit vieaţa pentru mântuirea patriei bulgare. Pălăriile jos dar, înaintea acestor martiri, a căror nume azi aparţin istoriei!

Intr'o zi din luna Mai, la 1862, voevodul nostru Filip Totiu, cu 35 iunaci bulgari a trecut noaptea Dunărea părăsind scumpul pământ al României pentru a da piept cu turcii. Voevodul cu ceata sa a debarcat la Şiştova, îmi povestea amicul meu Zaharia Stoianoff. In acest moment a început era desvoltării noastre naţionale. Momentul acesta este însemnat în limba oficială turcă prin crearea unui cuvânt special, pentru a desemna pe eroii noştri naţionali, care au fost numiţi *comita*, adică *răzvrătitorul*. Cetaşii lui Filip Totiu au fost recunoscuţi de autoritatea otomană de răsvrătitori, iar nu de simpli tâlhari de drum. Guvernul otoman a înţeles prin urmare, că de azi înainte haiducul

tradițional bulgar s'a transformat în luptător politic, în răsvrătitor în contra inequităților politice și sociale așezate la temelia organizațiunii de stat al imperiului.

Voevodul Totiu, scrie d-rul Dobrovolschi, s'a născut lângă Târnova, unde s'a ocupat cu negoțul de vite. O întâmplare a făcut ca acest om de o energie extraordinară să devie victima administraturii locale; Filip Totiu a fost aruncat în închisoare, iar avutul său de câteva sute de bivoli secfestrat în folosul Statului. Eșind din închisoare și găsind avutul său secfestrat, Totiu își luă lumea în cap și plecă în *haiducie*. In curând însă ceata sa a fost prinsă de poteră și nimicită de jandarmii turci; singurul voevod Totiu, rănit rău, a căzut viu în mâinile ocârmuirii; el a fost condamnat de astădată la ocnă pe vieață. Peste doi ani Totiu izbuti să fugă din temniță și să plece în România; adunând vreo patru voinici și formând din această mână de oameni o mică ceată, Totiu trece Dunărea și se chitește prin veriga munților din Stara Planina. Apoi pe la 1866 dânsul din nou apare în România și apoi în Balcanii pe lângă Târnova. Inconjurat de poteră, Totiu în curând se vede nevoit să fugă iar în România. Guvernul turc aflând despre prezența sa la București, ceru extrădarea sa. Poliția română a și pus mâna pe revoluționar și era gata să-l dea turcilor, dar Cuza-Vodă, solicitat de bulgari, ordonă liberarea arestatului și Totiu a fost pus în libertate din ordinul ministrului de interne. La 1884 am avut fericirea să fac cunoștință cu Filip Totiu. El locuia la Rusciuc unde îl întâlnii eu în casele răposatei Tonca Ticovița Obertenova.

In convorbirea ce am avut pe atunci cu acest om remarcabil mi-aduc aminte și acum de impresiunea ce a făcut asupră-mi narațiunea sa despre întâmplările din vieața haiducească.

Voiu încerca a rezuma această povestire pe cât s'a păstrat ea în memoria mea.

« Când m'am gândit să fac întăia mea năvălire în Turcia, am organizat o ceată de tineri bulgari aleși, printre bulgarii emigranți din Giurgiu și București, povestea Totiu. In Bulgaria n'am avut legături serioase decât cu un grup de tineri din Sistova, cu care punându-mă în relațiuni am izbutit să stabilesc, ca acești tineri să fie gata a se uni cu ceata mea imediat ce voiu pune piciorul pe pământul Bulgariei.

Mulţi dintre aceşti tineri au promis să se unească cu ceata mea, astfel că calculasem să pot forma o ceată de cel puţin 300 oameni bine înarmaţi.

Am avut un frumos drapel pe care era cusut un leu ce calcă peste semilună. Acesta era drapelul Bulgariei răsculate contra păgânilor. La Sistova, când am sosit dincoace de Dunăre, nu s'a unit cu noi decât vreo 40—50 de tineri, ceilalţi au avut frică ». Filip Totiu cu ceata sa n'a intrat în Sistova ci a plecat spre munţi. Spre seară ceata sa a ajuns lângă satul turc Verbavca. In sat, fireşte, n'au intrat, dar, fiind obosiţi au poposit într'o pădure numită *Pustia*. Aci ceata a fost surprinsă de poteră. S'a încins o luptă piept la piept şi în curând întreaga ceată a fost măcelărită. « In această luptă, zice Totiu, a pierit tovarăşul meu Ivan Sepciuschi, iar eu cu vreo zece iunaci rămaşi vii am scăpat, fugind spre Balcani. Apariţiunea acestei cete de revoluţionari a produs adâncă impresie asupra întregei Turcii. La Constantinopole guvernul a crezut chiar cum că această îndrăsneaţă încercare este semnalul unei răscoale formidabile ce se pregăteşte în Bulgaria. Pentru a înăbuşi răscoala, după ce ceata lui Totiu a fost distrusă, guvernul otoman inaugură un regim de teroare, considerând necesare represalii pentru a produce o *impresie salutară* asupra poporaţiunii. Sistemul tuturor guvernelor absolutiste. Se arestau bulgari cu sutele, pe ici pe colo se spânzurau câte un comerciant, preot, învăţător, ca dovedit de a fi avut relaţii cu ceata lui Totiu sau de a fi ajutat la formarea acestei cete. Numele lui Totiu a devenit celebru în toată Bulgaria.

Fireşte, rezultate practice directe n'au decurs nici de cum din gestul lui Totiu; expediţiunea sa revoluţionară, a fost un simplu elan patriotic şi entuziast fără vreun rezultat imediat, care să fi folosit naţiunii sale. Dar să nu pierdem din vedere că istoria omenirii ne arată multe din asemenea fapte care fără a avea un rezultat practic perfect stabilit, totuşi sunt şi rămân înregistrate de istorie pentrucă au concentrat în acţiunea lor ideea naţională a momentului. Fireşte, că eroismul cetei lui Totiu n'a atins scopul, adică n'a izbutit să ridice poporul bulgar şi împreună toate popoarele creştine din peninsula Balcanică în contra turcilor; fireşte că, dacă chiar ar fi fost atins scopul, totuşi

domnia turcilor n'ar fi fost sdrobită; dar, cu toate astea necontestabil este că semnificaţiunea morală a acestei expediţiuni a fost covârşitoare: *leul bulgar deschise ochii*, el se trezi din amorţeala robiei seculare.

III

Repauzatul meu amic, Zaharia Stoianoff, în frumoasa sa operă « *Cetite v Bâlgaria* », descrie pe doi eroi cei mai populari ai Bulgariei robite — pe Hadzi Dimitrie şi Ştefan Karadja. A nu vorbi aci despre aceşti doi luceferi ai raiei bulgare ar fi păcat.

Hadzi Dimitrie s'a născut la 1837 în oraşul *Slivna*. In personalitatea sa s'au concentrat aproape toate calităţile vitale ale neamului bulgar: caracter de fier, temperament fără astâmpăr, dispreţul morţii şi credinţa neclintită în dreptatea cauzei sale naturale. Crezul său politic încăpea pe deantregul în clasicul adagiu latin: *Adversus hostem aeterna autoritas*. Născut într'un oraş renumit prin caracterul ţanţoş şi susceptibil al locuitorilor săi, cunoscut turcilor ca un oraş nesupus, care se bucura de o reputaţiune foarte rea în sferele foarte înalte otomane, Hadzi Dimitrie la vârsta de 20 ani a devenit deja o individualitate cu idei subversive. De un temperament primejdios, ura tânărului om era mai cu seamă aţâţată de fărădelegile ce comiteau autorităţile turce faţă de femeile şi fetele bulgare .La Slivno, pe aceste timpuri, printre alte persoane simandicoase, trăia şi un ciorbagiu (ciocoi) anume Chostaki. Acest bogătaş bine văzut, fireşte, de cârmuire, ducea o vieaţă desfrânată şi necinstea femei bulgare care se aduceau cu sila în casa favoritului ocârmuirii. Tânărul patriot bulgar a hotărît să răzbune personal dezonoarea neamului său. Era, fireşte, o idee cât se poate de subversivă pe acele timpuri. Hadzi Dimitrie se travesti în femee şi astfel a putut fi introdus noaptea în iatacul lui Chostaki. A dou zi acest Olofern grec a fost găsit înjunghiat de o Juditha *sui-generis*. Aceasta era prima victimă căzută de mâna lui Hadji Dimitrie. De aci încolo, Hadji Dimitrie devine haiduc şi se înfundă în Balcani, făcând parte din o ceată care străbate Stara Planina; la 1860, iarna, dânsul se vede nevoit a trece Dunărea şi a căuta adăpost în România.

Impreună cu Hadji Dimitrie în acelaş timp pe arena luptelor revoluţionare cu turcii, s'a ilustrat şi un alt patriot bulgar, Ştefan Caradja. El s'a născut într'un cătun din Vilaetul Adrianopolului pe la 1842. Părinţii săi au părăsit acest cătun şi s'au aşezat în Dobragea, anume la Tulcea. Aci a murit muncind mama sa, lăsând o fată mare, pe Târna, şi cinci băieţi mici. Fata Târna, ca cea mai mare, îngrijea de fraţii săi; în curând Târna s'a măritat şi bărbatul ei a deschis o mică prăvălie în piaţă. Tocmai în această prăvălie Ştefan Caradja îşi petrece anii de adolescenţă în calitate de băiat de prăvălie. Robust, bine legat, cu un temperament neastâmpărat, băiatul lua adeseori parte la sportul de luptă ce se făcea de obiceiu între tineretul turc şi cel bulgar. Graţie forţei sale muşchiulare în aceste lupte dânsul avu nenorocul de a birui pe *pechlivanul* (luptător în limba turcă) turc; această victorie a îndârjit în contra sa toată poporaţiunea turco-tătară din oraşul Tulcea. Ştefan a fost prin urmare silit să părăsească Dobrogea şi să treacă în blagoslovita Românie. In curgerea de cinci ani Ştefan a cutreerat lumea fără ca rubedenia să afle despre el. A fost şi prin Serbia unde pe atunci răsunau discursurile înflăcărate ale marelui Rakowski *despre libertate*. Ascultând aceste predici din gura unui orator de frunte şi a unui suflet ales, Ştefan Caragea deveni, corp şi suflet, adept fanatic al dezrobirii poporului bulgar. La 1862 dânsul ca atare face parte din ceata lui Racowski şi împreună cu alţii ia parte la apărarea Belgradului, de garnizoana turcească care s'a închis în fortăreaţa capitalei Serbiei. Un an după aceasta Ştefan apare din nou la Tulcea, unde într'o zi de sărbătoare, înarmat se plimba într'o căruţă pe străzile oraşului, arborând drapelul alb şi cântând cântece haiduceşti. Turcii au pus mâna pe îndrăsneţul patriot şi îl băgară în închisoare. Liberat apoi, Ştefan ucide pe un tătar avut, urât orăşenilor mărginaşi, cari au fost victime ale acestui tătar. Acest omor a făcut ca familia sa întreagă să fie persecutată, iar soră-sa, Târna, şi-a pierdut soţul, mort de răni şi de închisoare. Pentru a nu cădea în mâinile *zapciilor* (jandarmi turci), Ştefan fuge din Tulcea şi se ascunde în carierele de lângă oraş. De aci dânsul face numeroase incursiuni haiduceşti prin satele dimprejur unde adună bani pentru cauza naţională a bulgarilor. Cu banii adunaţi de bună voie şi cu forţa, Ştefan

cumpără la Galaţi şi Brăila arme, pentru cetaşii săi, apoi în fruntea unei cete de şapte inşi pătrunde în munţii vecini.

La 1864 Ştefan părăseşte Tulcea şi se aşeză în România, apoi devine cârciumar la Giurgiu. De aci organizează dânsul îndrăsneţele sale năvăliri dincolo de Dunăre.

Fizionamia lui Hadzi Dimitri şi a lui Ştefan Karadja ni se desenează din amintiri şi din legende ţesute din imaginaţia poporului bulgar, cu totul altfel decât individualitatea lui Totiu. Aceşti din urmă doi eroi populari ai Bulgariei au pierdut multe din trăsăturile caracteristice tradiţionalului haiduc şi ni se înfăţişează deja ca doi patrioţi conştienţi de lupta pe care o dau. Scopul exploatării lor este perfect desenat de modul cum operează ei; ţinta la care tind este vădit subliniată şi caută a arăta lumii civilizate că poporul bulgar se deşteaptă şi că a sunat ora desrobirii sale. Pentru a organiza serios năvala cetelor pe teritoriul imperiului otoman, pentru a încerca cu ajutorul acestor cete a răscula poporul bulgar întreg, a fost, fireşte, neapărată trebuinţă de mijloace pecuniare. De unde să se capete aceşti bani? Ambii voevozi bulgari, Hadzi Dimitre şi Ştefan au fost oameni atât de săraci; să adune bani prin donaţiuni voluntare, au încercat ei, dar încercarea n'a reuşit. Ştefan Caradja zicea în această privinţă tuturor: «Am fost la Giurgiu, Brăila, am fost la Bucureşti şi m'am rugat de bogătaşii noştri, dar n'am căpătat nicio leţcaie. Toţi îs buni patrioţi, dar atât».

Aşa fiind, Ştefan Caradja, a hotărît să recurgă la exproprierea silită. A fost aleasă o bulgăroaică bogată, pare-mi-se, care poseda 20 pungi galbeni; una din aceste pungi cu o mie galbeni a fost expropriată prin forţă. Pe banii astfel dobândiţi s'au cumpărat arme pentru o ceată de 45 voinici, foşti legionari bulgari, fugăriţi din Serbia, precum şi pentru alţi cetaşi voluntari. Răposatul Z. Stoianoff în cartea sa «*Cetite v Bâlgaria*» dă numele tuturor cetaşilor voevozilor Dimitre şi Caradjea — toţi aceşti cetaşi sunt tineri până la vârsta de 25 ani, oameni mai vârstnici sunt abia în număr de 13. Dar chiar şi amândoi voevozii care au stat în fruntea acestei elite de patrioţi au fost oameni de 26—30 ani.

După isprăvirea pregătirilor de organizare a cetelor, ambii voevozi au dispus ca într'o zi anume, toţi cetaşii să se adune lângă Giurgiu pe malul Dunării. Aci trebuia să

ancoreze un vas spaţios al unui grec tocmit pentru transportarea unei însemnate cantităţi de cherestea din România în Turcia; acest vas avea să transporte în loc de cherestea pe cetaşii bulgari. După calcula lui Caradjea s'au înscris în cete peste 4—5.000 bulgari, cea mai mare parte locuitori din Ploieşti, Brăila, Olteniţa, dar în ziua fixată pentru întâlnirea şi trecerea Dunării la locul de întâlnire nu s'au prezentat decât abia 125 oameni... Restul patrioţilor au rămas prin cârciumi, prăvălii şi zărăfii, pentru a urma alişvelişuri *pro magna gloria* a patriei robite. Mulţi din aceşti cetaşi ce au lipsit dela apel s'au înpământenit în România şi au devenit boieri, bancheri, deputaţi şi senatori. Cu toate astea numele lor s'a păstrat în registrele lui Caradjea drept amintire a originilor lor şi a actului patriotic făcut în tinereţe. Oamenii cuminţi, care dacă *n'au făcut istoria* cel puţin au făcut averi, sunt partea ponderatoare a societăţii umane, oamenii cu mintea sănătoasă!!

Când Caradjea numără pe câmpul de lângă Giurgiu pe cetaşii prezenţi la apel, când văzu în loc de mii abia o sută şi ceva de adolescenţi, inima sa de patriot a svâcnit de indignare şi rostind o cuvântare către cei prezenţi, dânsul a spus: « Mântuitorul lumii nu s'a născut printre cei bogaţi ci printre cei săraci, printre plebe şi noi care nu avem de gând a cuceri Ţarigradul şi a mântui poporul nostru nenorocit, să mergem puţini câţi suntem şi să murim pentru patria robită. Pe osemintele noastre va răsări libertatea Bulgariei! » Cuvinte sfinte conforme cu adevărul istoric. Istoria omenirii o fac oamenii anormali: nebuni, genii; cei cuminţi se folosesc de izbânzile nebunilor care s'au jertfit pentru progresul omenirii, pentru triumful dreptăţii... Chiar acum, în clipa istorică, când trăim noi, mulţumită unor genii, omenirea pune stăpânire pe aer şi un şir de nebuni îşi petrec vieaţa ţinând în serviciul omenirii această grandioasă achiziţie, iar noi, *oamenii cuminţi*, cu ţigara în gură, cu mâinile în buzunar, căscând gura, privim la aviatorii care plutesc colo, sus, în slava cerului.

Când ceata lui Ştefan Caradjea a descins pe malul Dunării unde a ancorat vasul tocmit pentru transportul de cherestea, căpitanul vasului exclamă: « Iată dar ce marfă sunt silit a încărca! » Fireşte că înaintea unei cete bine înarmate proprietarul vasului n'avea încotro şi a fost

silit să se supună ordinelor primite. A debarca ceata direct pe malul turcesc a fost imposibil, de aceea Caradjea a dispus ca vasul să plece în josul Dunării, ţinându-se de malul românesc; spre dimineaţă ceata sa a debarcat pe o mică insulă între Rusciuc şi Sistova şi aci, în tufişul acestei insule, cetaşii s'au dibuit ziua întreagă, apoi noaptea pe furiş, pe tiptiş, au trecut pe teritoriul turcesc. Lângă satul Caraesen ceata a fost înconjurată de poteră; pentru a adăposti pe cetaşi de gloanţele soldaţilor, voevodul Caradjea a ocupat nişte vii. Lupta între cetaşi şi soldaţi a durat peste cinci ore. Unul dintre martorii acestei ciocniri între patrioţii bulgari şi armata regulată turcă povesteşte astfel despre acest episod istoric: « Numai mulţumită vitejiei disperate şi fără seamă a lui Carajdea, am putut scăpa din această întăia noastră întâlnire cu inamicul. Spre seară, turcii, crezând că cetaşii în întunericul nopţii vor încerca să se strecoare spre Balcani, au concentrat toate forţele lor în această direcţiune; tocmai mulţumită acestor dispoziţiuni ceata a putut scăpa, căci voevodul a ordonat cetei de a lua direcţiunea Dunării de unde înconjurând locurile de concentrare a poterii am ajuns la munţi. Mulţumită viilor, ceata a putut să se adăpostească de focul poterii şi de aceea ajunse în munţi puţin vătămată de gloanţele turceşti ». După spusele altor martori, au pierit în această luptă opt-nouă inşi. In drum spre munţi ceata s'a oprit la un loc adăpostit, pentru a se odihni, după un marş obositor pentru care a fost întrebuinţată noaptea întreagă. Din nenorocire, pe când cetaşii dormeau duşi, fără a fi păziţi de santinelă, ei au fost descoperiţi de doi ţărani turci care dete de ştire în sat despre groaznica lor descoperire. In curând ceata a fost înconjurată de mari forţe turceşti; a fugi, retrăgându-se spre munţii depărtaţi, era târziu. Singurul lucru ce rămânea era de a da piept cu inamicul şi a căuta să-şi vândă vieaţa cât mai scump. Această fatală hotărîre a şi fost luată de voevozi. Lupta a durat ziua întreagă iar după ce s'a înoptat ceata a putut să se retragă în munţi. Localitatea prin care trecea în retragere ceata era acoperită cu pădurişte şi mulţumită acestei împrejurări cetaşii puteau să-şi urmeze calea înaintând spre munţi. Dar, de altă parte, ştirea despre apariţia cetei a răsbit deja până la Sistova. Din toate părţile se adunau forţele militare alergând spre direcţiunea încotro au apucat cetaşii.

Ceata se apropie de *Aglitrina Poleana*, un platou ce se afla pe înălțimea vechiului Balcan (Star Balcan) de lângă Slivno. Aci a fost locul desemnat dinainte de voevozi pentru întâlnirea haiducilor, care trebuia să alerge din toate unghiurile Bulgariei robite. Spre amiaza zilei ceata a ajuns în fine la poalele munților, de unde începea o pădure destul de deasă. Aci cetașii găsiră pe niște ciobani dela care s'au aprovizionat cu ceva merinde. Dar abia ceata s'a așezat la popas și iată că sunetele trâmbițelor înștiințară, că din toate părțile se apropiau forțe formidabile turcești. Despre odihnă, despre potolirea foamei nici că putea să fie vorba. Abia s'au adăpostit cetașii printre stâncile munților, de abia au prins speranța de a duce lupta de acum înainte (odată că sunt stăpâni pe piscurile Balcanilor) și iată că din nou potera, cu ajutorul unor câini dresați i-au descoperit. O nouă ciocnire între ceată și poteră a durat câteva ceasuri; printre cetașii grav răniti era și voevodul Ștefan Caradjea care căzu în mâinile turcilor.

In fruntea cetei rău decimată rămase acum voevodul Hadji Dimitre. Turcii pentru a cruța pe ostașii lor recurseră la o strategie nouă; aducând pe țăranii bulgari din satele vecine ei împinseră aceste gloate de robi, ca pe niște turme de oi, înaintea poterii, ordonând mizerabilei gloate de a nimici cu propiile sale mâini pe frații săi răsvrătiți în contra stăpânirii. Văzând această mișelească strategie a turcilor, voevodul Hadji Dimitre se adresă către gloata bulgară: « Robilor, nu vă e rușine de a lupta împotriva fraților voștri, în lături mișeilor dacă nu voiți să muriți de o moarte mișelească! » Cuvintele voevodului a impresionat pe nenorociții țărani bulgari și turma lor s'a împrăștiat spre vale. Cu toate acestea soldații turci au atacat pe cetași, atacul a durat până noaptea târziu, când în fine ceata, care a pierdut mulți dintre ai săi s'a retras în munți.

Cei retrași au fost abia 40 inși, restul din ceată rămaseră pe câmpul de luptă ca morți sau răniți. In ziua de 18 Iulie această rămășiță de voinici a ajuns în fine până în vârful muntelui Buslugea, loc vestit în letopisețea luptelor bulgare pentru neatârnare. Baslugea este piscul munților Stara Planina; acest pisc este cu desăvârșire gol spre miazăzi și numai poalele abrupte ale muntelui sunt acoperite pe ici pe colo cu pădurište și cu câte un arbore secular, rădăcinile

căruia şi-au sfredelit cale printre stânci. Mai jos de Buslugea se află aşezat satul Şipca, iară jos la picioarele verigei munţilor, în valea unde curge râul Tnudja, oraşul Cazanlâc. In aceste locuri de o privelişte tristă şi sălbatică ceata a fost silită să poposească. Potera din toate părţile împresurase locul de refugiu; în ajutorul acestei potere alergau acum turcii din toate oraşele dimprejur, precum şi forţele armatei regulate, încazarmată la Cazanlâc. Suna ultima oră a sângeroasei drame.

Ca un cerc de fier, poiana unde se adăposteau ultimii cetaşi era înconjurată de mai multe sute de oameni bine înarmaţi, sătui, odihniţi, cu atât mai viteji, cu cât duşmanul era slab, rău înarmat, obosit şi flămând. A scăpa din acest cerc de fier, era imposibil. Le rămânea următoarea alternativă: sau a preda armele şi a se pune la discreţia învingătorului, care de sigur ar fi trecut prin sabie pe toţi cetaşii, după ce ar fi recurs la o comedie de justiţie militară.... sau a da lupta supremă şi a muri cu arma în mână, cum mor adevăraţii eroi.

Această din urmă hotărîre luată de voevodul Hadji Dimitri, a făcut ca atât el, cât şi cetaşii săi, ca adevăraţi martiri ai cauzei naţionale bulgare să treacă azi la nemurire. In lupta supremă cu potera au căzut toţi cetaşii şi capul lui Hadji Dimitri, ca trofeu a fost adus de turci la Târnava. Dela 1883, ziua de 18 Iulie se prăznueşte pe piscul dela Buzludja de întreaga Bulgarie; mii de oameni se adună în acea zi pentru comemorarea patrioţilor martiri ai Bulgariei robite.

Una câte una trec înaintea mea umbrele celor dispăruţi; şi, involuntar, alături de aceste umbre ale oamenilor de caracter ale căror porniri sufleteşti au brăzdat adânc istoria neamului bulgăresc, memoria mea îmi aminteşte figura legendară a babei Tonca. Baba Tonca Obretenoff a fost soacra răposatului meu prieten Zaharia Stoianoff, despre care voiu vorbi mai departe. Vizitându-l, pe când dânsul trăia în Rusciuc, am fost ospătat de mai multe ori în originala căsuţă a babei Tonca, căsuţă aşezată pe malul abrupt al malului Dunării. Aci, în această căsuţă, construită într'o vastă curte, cu nişte uluci de scânduri, cu o portiţă mereu închisă, trăia retras entuziastul rumelist Zaharia Stoianoff cu soţia sa Anastasia fiica babei Tonca; aci, în această că-

suţă scria dânsul cartea sa «Cetite v Bâlgaria» şi citea «Kolocol»-ul [1] lui Hertzen, scrierile lui Cernischewski, etc. Baba Tonca Tichovitza Obretenova s'a născut la 1812 într'un sat din districtul Rusciucului. deci la 1886 când făcusem eu cunoştinţă cu această femee remarcabilă, dânsa avea vârsta de 74 ani. Şi cu toată vârsta înaintată, baba Tonca, femee robustă, grasă, a fost în plenitudinea facultăţilor sale mintale, activă şi comunicativă. Părinţii babei Tonca au fost ţărani, care părăsind satul lor natal s'au strămutat la Rusciuc unde Tonca fată de 20 ani s'a măritat curând luând de bărbat pe un comerciant de frunte, Ticho Obretenov. Cu acest om de treabă, bun patriot, Tonca a trăit aproape 40 ani având şapte copii, cinci flăcăi şi două fete.

Partea activă în mişcarea de eliberare a patriei, Tonca a luat-o din anul 1862, fiind prin urmare femee deja în vârstă. Tocmai atunci răsunară dincoace de Dunăre, în România, discursurile înflăcărate ale refugiatului bulgar Racowski. Marele bulgar chema pe bulgari la răscoală în contra turcilor şi organiza cete de răsvrătitori. Cuvintele sfinte ale lui Racowski ajunsese la auzul babei Tonca şi deşteptară conştiinţa acestei remarcabile femei. De atunci casa sa de pe malurile Dunării, din Rusciuc, deveni locul de întâlnire al patrioţilor bulgari, care împreună cu fii mai mari ai babei cu Anghel şi Petru Obretenoff, se îndeletniceau cu mânuirea armelor, cu întocmirea primelor cadre a cetaşilor. Aceste cete însă n'au apărut încă pe teritoriul bulgar, deşi la Belgrad, în Serbia, s'a format deja legiunea bulgară compusă din refugiaţii politici bulgari. Auzind despre formarea acestei legiuni, baba Tonca trimise acolo pe fiul ei Petre. Băiatul cel mai mare al babei, Anghel, plecă atunci în Tracia, pentru a organiza acolo, forţele revoluţionare în sânul poporaţiunii bulgare. La 1868, când pe teritoriul otoman au pus piciorul cetele lui Hadzi Dimitre şi Ştefan Caradjea, ambii fii ai babei Tonca, Anghel şi Petre Obretenoff, s'au afiliat imediat la aceste cete, iar baba Tonca, în persoană, a venit de a vizitat pe cetaşi aducând tinerilor vlăstari ai Bulgariei, flori şi merinde. Această vizită a babei a produs

[1] «Clopotul» editat de emigrantul rus la Londra, A. Hertzen. (Nota V. Ch.).

o impresiune adâncă cetaşilor şi a ridicat mult entuziasmul celor care mergeau la moarte sigură pentru mântuirea patriei. Intorcându-se la Rusciuc, îmi povestea bătrâna, inima ei sângera de durere, căci acolo pe malul Dunării, lângă mlaştinile dela Bordin, au rămas cei doi fii ai săi. In curând veni la Rusciuc ştirea despre nimicirea cetei de potera turcească şi această ştire s'a confirmat imediat prin aducerea la Rusciuc a unui convoi de prizonieri cu lanţuri la picioare. Erau cetaşii biruiţi şi luaţi în plean Printre prizonieri a fost şi Ştefan Caradjea împreună cu revoluţionarii patrioţi; pe străzile Rusciucului, triumfătorii turci plimbau şi capetele înfipte pe suliţi ale celor căzuţi pe câmpul de luptă.

Numele celor morţi, astăzi sunt înscrise pe paginile istoriei poporului bulgar.

Mulţi din părinţi recunoscură printre aceste trofee sângeroase pe fiii lor morţi. Plânsul şi bocetele răsunară pe străzile oraşului. Mare şi amar a fost chinul babei Tonca, care avea doi fii angajaţi în această expediţiune revoluţionară, dar şi mai amârît i-a fost sufletul de acuzările şi blestemele mamelor, care o acuzau de a fi fost una dintre principalii îndemnători ai tineretului bulgar de a se răscula în contra păgânilor turci. Peste două-trei zile, un nou convoiu de prizonieri a fost adus la Rusciuc şi printre aceştia şi fiul cel mai mare al babei Tonca, Anghel, iar fiul cel mai mic Petru, a căzut, precum s'a constatat, în luptă cu turcii. Tribunalul militar a condamnat pe Anghel Obretenoff la muncă silnică pe vieaţă. Iu curând după pierderea celor doi fii, din care unul zăcea în temniţă, a pierdut şi pe bărbatul său care muri otrăvit. Văduva lui Pico Obretenoff a rămas fără mijloace de existenţă, având a hrăni trei băieţi şi două fete. Muncind din greu pentru numeroasa sa familie, economisind cea din urmă para, baba Tonca nu s'a lăsat învinsă de soarta crudă care încerca în zadar să doboare acest caracter de oţel şi această energie nesecată. In curgerea anilor de amorţeală şi laşitate generală (1868—1871), când întreaga suflare patriotă bulgară par'că se asfixiase, baba Tonca era frământată de cugetul negru ca noaptea de iarnă, cum că chiar amintirea despre martirii morţi în ştreang la Rusciuc va pieri în valurile Letei neîndurătoare; inima bietei mame se cutremura de durere, că mormintele

tovarăşilor fiului ei, se vor nivela, dispărând sub glia ce timpul aşterne peste toate faptele omeneşti. Şi iată că nenorocita mamă prinde obiceiul de a vizita mormintele părăsite ale celor căzuţi pentru neatârnarea patriei, curăţindu-le de bălării, împodobindu-le cu flori, aprinzând candele şi lumânări, făcând să se îndrepteze crucea unde din nepăsare aceasta a căzut. Umblând la mormintele cetaşilor, baba Tonca a desgropat capul lui Ştefan Caradjea şi învelindu-l într'un cearceaf curat l-a păstrat mult timp într'un sicriu din istorica sa locuinţă.

La 1871 când din nou s'a început mişcarea de redeşteptare patriotică în Bulgaria robită, baba Tonca a luat parte activă la această mişcare mântuitoare. Dânsa mai avea cinci copii în vieaţă şi împreună cu aceşti copii mai poseda un suflet nebiruit de toate suferinţele şi de toate decepţiile pe care soarta i le-a presărat în calea vieţii. Baba Tonca n'a precupeţit sacrificiile pe care patria le cerea dela suflarea aleasă a naţiunii bulgare; dânsa a dat tot ce a avut, a jertfit totul pe altarul ţării sale nenorocite. Vor trece ani, decenii, se va scurge un secol, se va aduna izbânde peste izbânde, inchietăţi peste inchietăţi, în istoria Bulgariei — dar peste tot şi toate umbra matroanei clasice, umbra babei Tonca va plana ca o icoană sfântă de pe vremurile de restrişte naţională.

Dar iată că au apărut pe arena luptelor politice apostoli noui, Anghel Câncev, diaconul Levski şi tovarăşii lor. Prin iniţiativa acestor luceferi bulgari, s'au organizat la Rusciuc *un comitet secret*. Intemeerea acestui comitet s'a făcut în casa babei Tonca. Martori oculari, care au participat la întâia şedinţă a acestui comitet povestesc despre atitudinea plină de abnegaţie ce a arătat în această şedinţă de noapte matroana bulgară. Intreaga noapte cât a durat sfatul secret, baba Tonca păzea casa şi curtea de ochii şi urechile indiscrete, apoi asigurându-se că nicăeri n'a pătruns şi nu s'a ascuns vreun spion, Tonca intra iarăşi în casă, unde rostea câteva vorbe pline de entuziasm, dădea sfaturi înţelepte, ridica energia membrilor adunării făcându-i să jure credinţă până la moarte pentru cauza poporului slav. Intocmirea unui comitet de acţiune, pe acele timpuri nu era un lucru de nimic; domnia turcă era la apogeul puterii sale, era epoca spânzurătorilor şi a persecuţiilor fără seamăn.

Comitetul secret din Rusciuc avea de scop înlesnirea comunicațiilor cu România unde se refugiaseră mulți emigranți bulgari, apoi în al doilea rând pentru aducerea prin contrabandă, a armelor şi editurilor revoluționare. Pentru a putea corespunde acestui scop a fost nevoie înainte de toate de un local în oraş, care să poată deveni un adevărat depozit central pentru contrabandă, precum şi pentru a servi de loc de întâlnire al emisarilor şi agenților comitetului. Ca intendent, ca păzitor al unui astfel de local nu putea fi decât un om cu caracter încercat, iscusit în a asigura absoluta sa indeferență pentru cauza bulgară şi tot odată credința fanatică pentru această cauză sfântă. O altă persoană mai indicată pentru acest post periculos, decât baba Tonca, nici că putea să fie, şi baba Tonca Obretenoff a jertfit vieața sa, soarta copiilor săi — totul pentru cauza națiunii sale, pentru patria sa robită!

Spre a corespunde cerințelor pentru care a fost aleasă de către comitetul revoluționar baba Tonca, cu ajutorul numai al brațelor fiilor şi fetelor sale, a săpat sub casele sale o pivniță spațioasă, un fel de subterană menită a deveni un arsenal pentru arme şi un adăpost pentru emisar. Curtea sa îngrădită în jur împrejur avea mai multe portițe simulate prin care la orice moment cei adunați în casă puteau să se strecoare pe furiş, neobservați fiind de poliție. Baba Tonca în aceste vremuri, se mai ocupa cu recrutarea mai multor luntraşi şi barcagii români, cu ajutorul cărora, discret şi cu devotament, transportau din România toate cele necesare pentru răsculați. Barcagiii aceştia duceau lucrurile până la mal, iar de aci, arme şi cărți, cartuşe şi praf de puşcă erau transportate în casele babei Tonca de către fiicele sale şi mai multe alte femei patriote bulgare. Una dintre aceste sublime ființe a fost şi venerabila soție a lui Liuven Caraveloff, Natalia. Fiica mai mare a babei Tonca, Petrona, adeseori servea drept poştar care ducea corespondența comitetului la Târnava, Bucureşti şi alte centre de acțiune.

In toamna anului 1875 răscoala generală plănuită la Bucureşti n'a reuşit, deşi a fost spirijinită puternic de societățile pan-slaviste din Rusia, unde se afla pe atunci fiul mai mic al babei Tonca, Gheorghe. Turburările din Stara-zagora, Şumla şi Cerpecohoda (în apropierea Rusciucului) a

deşteptat imediat atenţiunea amorţită a ocârmiurii otomane. Casa babei Tonca a fost percheziţionată, dar, mulţumită vigilenţei stăpânei sale, percheziţia n'a dat niciun rezultat; cetaşii care se aflau în casă s'au strecurat nevăzuţi, iar subteranul n'a fost descoperit. Baba Tonca a fost totuşi arestată şi supusă unui interogatoriu. Prezenţa de de spirit a femeii, modul ei glumeţ de a răspunde la toate acuzările ce i s'au adus, au făcut ca să fie eliberată şi pusă sub supravegherea poliţiei. Recăpătând libertatea baba Tonca cutreera Rusciucul adunând ofrande dela comercianţii bulgari pentru a ajuta o sumedenie de arestaţi politici, care zăceau prin temniţele Statului. Ambii fii ai babei, Nicolae şi Gheorghe, erau pe atunci fugăriţi în România, locuiau la Giurgiu, fără mijloace de existenţă. Pentru toţi aceşti martiri ai cauzei bulgare, baba Tonca lucra cu mare abnegaţie şi mulţumită energiei acestei femei de 63 ani — mulţi din voinici şi-au putut păstra tăria de caracter şi sănătatea în temniţele turceşti.

La 1876 baba Tonca a îndurat o nouă, crudă lovitură. Cei doi fii ai săi, care locuiau în România, se întoarseră tainic în patrie, unde s'au dedat la o propagandă aprigă pentru desrobirea poporului bulgar. In curând fiul babei, Gheorghe, a fost ucis de turci după o ciocnire a cetei din care făcea parte, cu potera turcească; alt fiu al babei, Nicolae, a fost prins cu arma în mâni şi împreună cu alţii iunaci, adus în lanţuri la Rusciuc. De aci, în curând dânsul a fost transportat în fortăreaţa Saint-d'Arc, unde de şapte ani zăcea închis fratele său mai mare, Anghel, fiul cel mai iubit al babei Tonca.

La 1878, după încheierea păcii dela Sf. Ştefano, baba Tonca a avut în fine suprema mângâere de a-şi îmbrăţişa cei doi fii ai ei, martiri; cel dintâiu s'a întors acasă, Nicolai, după doi ani de întemniţare, Anghel s'a întors mai târziu de oarece guvernul nu voia să-l libereze pe temeiul că el a fost osândit, împreună cu Hadji Dimitri, ca criminal comun.

Baba Tonca muri la Rusciuc. Cu doi ani înaintea morţii sale am vizitat-o în casele sale de pe malul Dunării. Bătrâna avea înfăţişarea unei matroane, conştienţă că a trăit o vieaţă strâns legată cu soarta naţiunii sale, o vieaţă care a meritat să fie trăită. Să ne descoperim dar înaintea acestei fiinţe omeneşti, care a trecut ca un luceafăr pe firmamentul istoriei bulgare!

V.

Sunt adânc convins că nu Rusia oficială, Rusia ţaristă, a liberat Bulgaria. Această părere susţinută până azi de istoricieni miopi, care nu studiază istoria omenirii decât după documente ce emană din izvoarele oficiale, este absolut greşită. *Va veni timpul când dela un istorician se va cere nu numai conştiinţa actelor scrise şi tipărite, dar mai cu seamă o profundă cunoaştere a mişcărilor sociale din epoca studiată, a ideilor care erau stimulatoarele acestor mişcări, a psihicei mulţimii, în fruntea căreia se desenau, în relief, ideologii momentului istoric. Numai istoria studiată astfel, iar nu pe acte diplomatice, ne va putea reda nouă oglinda fidelă a trecutului trăit de o naţiune.*

In Rusia până la ultimul războiu balcanic, toţi istoricienii de frunte emiteau părerea cum că, fără concursul Rusiei, fără jertfele făcute de poporul rus, bulgarii şi până azi ar fi rămas robii turcilor, şi nimic nu s'ar fi urnit din loc în peninsula Balcanică; această părere a devenit în Rusia un adevăr indiscutabil, o axiomă. Dar iată că a venit războiul din anul 1913 şi lucrurile s'au cam schimbat. Istoricienii ruşi se sfiesc a repeta vechea lor părere, pentrucă sunt încă sub impresiunea rezultatelor obţinute de bulgari, greci şi sârbi, fără niciun concurs direct sau indirect eficace al Rusiei. Părerea mea este că liberarea Bulgariei *se făcea şi fără concursul Rusiei.* Să nu se uite că primele încercări de a se libera, n'au fost făcute de Rusia, ci, de însăşi bulgari, că declanşarea de răsboiu la 1877 s'a făcut de Rusia după ce întreaga Bulgarie a fost cuprinsă de răscoale formidabile, că Europa coalizată privea *enervată* la represaliile turceşti prin oraşele şi satele bulgăreşti. Războiul ruso-turc-român a fost *ultimul act* al dramei sângeroase din anii 1877—1878, iar întâiul act al acestei drame a fost *activitatea revoluţionarilor patrioţi bulgari,* care şi-au jertfit vieaţa lor pentru mântuirea patriei.

In şirul lung al martirilor bulgari străluceşte ca un luceafăr numele *diaconului Lewsky.* Bulgaria modernă, Bulgaria liberă şi independentă, datoreşte deosebită recunoştinţă acestui vlăstar viguros al poporului bulgar, căci dânsul a fost întemeietorul organizaţiunilor patriotice, dânsul a stat în fruntea mişcării de redeşteptare a nenorocitei

raiei. Bulgaria modernă, ca semn de recunoştinţă deosebită, a cinstit memoria marelui său martir, ridicându-i un monument la Sofia.

Vasile Lewsky s'a născut la 1837 în Rumelia. Locul său de naştere este Carlovo, un mic târguşor din judeţul Plovdiv. Familia sa a fost foarte săracă şi după moartea părintelui a căzut în deplină mizerie. La vârsta de 14 ani Vasile a fost luat de unchiul său, arhimandritul Hadji Vasile, care locuia la Stara Zagora. Aci în mijlocul călugărilor, ca servitor, a petrecut băiatul adolescenţa sa, frecventând însă în acelaş timp şi şcoala locală. Din îndemnul unchiului său, la vârsta de 19 ani Vasile Lewsky s'a călugărit. Tagma călugărească, fireşte, nu convenea absolut de loc caracterului lui Lewsky, care deşi nu avea idei precise despre menirea, în aceste clipe istorice, a oamenilor din elita neamului său, totuşi, sub impresiunea vieţii trândave a călugărilor, a început a dispreţui călugărimea, a se certa cu unchiul său, om foarte sgârcit şi iubitor de parale.

Aversiunea lui Lewky, dintr'o parte, pentru vieaţa inutilă a călugărilor bulgari, care în aceste timpuri triste deveniseră slugi plecate ale grecilor şi robi umili ai turcilor, iar din altă împrejurare fericită, că la Carlovo a sosit eruditul patriot bulgar Racowsky — toate aceste avură un impuls hotărîtor supra viitorului rol al lui Lewky în istoria Bulgariei.

Este cert cum că întâlnirea lui Lewsky cu Racowsky a fost cauza schimbării radicale în vieaţa celui dintâiu, este sigur că tendinţele politice şi ideile democratice despre libertatea politică, care s'au aşezat la temelia acrivităţii lui Lewsky au fost opera lui Racowski. După această întâlnire fericită, Lewsky părăsi brusc mediul călugăresc şi grupă în jurul său tineretul valoros din Carlavo. Propaganda sa, a ideilor de desrobire şi deşteptare naţională între aceşti tineri, a avut de rezultat că mulţi din prozeliţii săi deveniră apoi luptători încercaţi pentru liberarea patriei bulgare. Odată hotărît de a îmbrăţişa cauza naţiunii sale robite, Lewsky înţelese perfect de bine cum că este inutil a căuta să împaci dorinţa firească a omului de a-şi uşura calea vieţii prin agonisirea averii, prin întocmirea treptată a fericirii personale, cu hotărîrea nestrămutată de a servi patria nenorocită, poporul în robie.

Cel ce apucă drumul spinos al martirului pentru o idee mare, inutil va căuta a se aşeza în două luntre. Este mai bine să faci cinstit alegerea căiei pe care să apuci în vieaţă; mergând pe drumul martirului, să laşi pentru alţii calea largă şi netedă a fericirii personale! Aşa a şi făcut Vasile Lewsky.

Cu ajutorul unui *kefilime* (certificat) dobândit dela rudenia sa, dânsul plecă la Plovdiv pentru a-şi lua o *teskere* (paşaport), căci auzise că la Belgrad, în Serbia, s'au adunat mulţi refugiaţi bulgari cu scopul de a chibzui la mijloacele de eliberare a bulgarilor de sub jugul otoman.

In acest moment istoric, relaţiunile între sârbi şi turci, care ţineau o garnizoană puternică la Belgrad, au devenit foarte încordate. Citadela capitalei Serbiei suverane a fost în mâinile turcilor şi sârbii se gândeau a se libera de aceste ultime vestigii a supunerii umilitoare pentru demnitatea lor naţională. Pentru a goni pe turci din Belgrad, acolo se adunară oamenii hotărîţi din toată Peninsula. Printre cei adunaţi au fost şi peste 800 de bulgari, fugăriţi din nenorocita Bulgarie. Ceata bulgară a fost înarmată, întreţinută de către principele Vogoridi, care apoi a devenit guvernatorul Rumiliei orientale, iar organizatorul cetei a fost Racowski. Tocmai la această ceată de voinici s'a afiliat şi Vasile Lewsky.

In luna Mai 1862, ciocnirea între sârbi şi turci s'a manifestat prin bombardarea Belgradului cu tunurile citadelei, ocupate de turci; după o luptă, în care a curs mult sânge, garnizoana otomană a capitulat şi trebue să mărturisească public că izbânda lor se datoreşte în întâiul rând vitejiei cu care s'au luptat bulgarii în cursul celor trei zile cât a durat asaltul dat cetăţii. Izbânda din 1862 nu trebue să fie uitată de sârbi, această izbândă a fost câştigată cu sângele bulgar, care a curs pentru neatârnarea Serbiei! Fireşte că ajutând pe sârbi, bulgarii aveau în vedere înainte de toate interesul lor propriu. Ajutând pe sârbi, ei erau convinşi că şi sârbii la rândul lor îi vor ajuta, contra turcilor; această speranţă a fost chiar promisă lor, de către guvernul sârb. Principele Serbiei a declarat categoric lui Racowski şi altor voevozi sârbi, că le va ajuta a forma o ceată puternică de haiduci bulgari, menită a pătrunde în Bulgaria pentru a ridica acolo răscoala în contra turcilor. Fireşte că toate

aceste promisiuni au fost uitate îndată ce sârbii s'au împăcat cu turcii; aşa se întâmplă în istoria omenirii totdeauna, cu toate sentimentalismele politice. Guvernul sârb în această privinţă a mers chiar mai departe pentru a complace Turciei; dânsul arestă pe emigranţii bulgari cari cu arma în mână voiau să pătrundă în Bulgaria. La protestul celor arestaţi, principele sârb declară că *« interesele înalte ale Statului nu-i permit acuma agitaţiunile patriotice ale bulgarilor »*. Pentru a căpăta încrederea turcilor, sprijiniţi pe atunci de Austria, guvernul sârb începu a persecuta pe emigranţii bulgari, poliţia sârbă inaugură un şir de măsuri vexatorii, făcând vieaţa acestora imposibilă, astfel că toţi acei care cu arma în mână ajutaseră pe sârbi de a lua citadela Belgradului, acum au fost siliţi a fugi din Serbia. Racowski, Lewsky şi alţi refugiaţi bulgari, primiră chiar ordin de a părăsi Serbia.

Toţi aceşti fruntaşi ai Bulgariei robite, trecură graniţa şi puseră piciorul *« pe pământul sfânt al României »*. Aci, în România, Vasile Lewsky n'a zăbovit mult şi plictisit de a nu face nimic folositor pentru ţara sa, a trecut Dunărea şi s'a întors la Carlovo unde locuia mama sa. Lepădând hainele civile, Lewsky iarăşi a îmbrăcat haina călugărească şi astfel travestit umbla prin oraş ca şi cum n'ar avea nimic a-şi reproşa în trecuta sa vieaţă de revoluţionar. Odată însă identitatea sa stabilită, el a fost arestat şi închis în temniţa din Filipopole. Printr'o întâmplare fericită s'a dovedit în curând cum că pricina arestării sale a fost un denunţ privitor la dispariţiunea unui cal, bănuiala căzând pe Lewsky ca fiind acela care a cumpărat acest cal. Dovedindu-se contrariul, arestatul a fost liberat. Aşa dar, poliţia turcească nu ştia nimic despre participarea lui Lewsky la asediul citadelei din Belgrad, nimic despre emigrarea sa, nimic despre activitatea sa revoluţionară. Liberat, valorosul patriot bulgar a părăsit oraşul său natal şi în calitate de institutor s'a stabilit în Dobrogea unde a trăit aproape un an. Apoi, fiind denunţat la zapcii ca agitator, fugi în România.

La 1866, când pentru a doua oară veni ia Bucureşti, Lewsky găsi în capitala României o sumedenie de refugiaţi politici din Bulgaria, tot astfel şi printre alte oraşe din România; la Ploeşti, Olteniţa, Giurgiu, Brăila şi Galaţi s'au aşezat mulţi din fugăriţii bulgari; prin şcolile româneşti

învăța carte o generație întreagă de elevi bulgari. Această poporație bulgară firește că a trebuit să dea naștere unui număr de sanctoții bulgare, unele din ele fiind secrete pe temeiul scopurilor revoluționare ce urmăreau. Alături de bulgari în aceste timpuri s'au adăpostit și o mulțime de greci, după revoluția cretană. Intre ambele aceste unități etnice, firește comunitatea de idei a creiat o legătură firească. Mulți din acești refugiați bulgari și greci s'au așezat definitiv în România formând apoi o clasă nouă de proprietari și arendași ai moșiilor întinse; astfel s'au plămădit familiile bogătașilor noștri ca Zappa, Cristin, Evloghie, etc., etc.; majoritatea nu se gândea la agonisirea averilor și luptau pentru liberarea patriei robite de turci. Această majoritate a bulgarilor refugiați, nu se gândea decât la organizarea revoluției în Bulgaria. Am pomenit deja mai sus despre ceata lui Filip Totiu; împreună cu această ceată, tot din România a trecut Dunărea și o altă ceată de patrioți bulgari, sub comanda voevodului Panaiot Chitov. Din această ceată făcea parte și Lewsky, care a fost «*bairactar*» (port-drapelul) cetei. Soarta acestei cete e analoagă cu a cetei lui Totiu nimicită de turci; ceata lui Chitov s'a apropiat de granițele Serbiei și s'a retras apoi în Serbia.

La Belgrad, în aceste vrenuri, (1868) cu permisiunea guvernului sârb se organizează o legiune bulgară care se exercită în arta militară. Inițiatorii organizațiunii au trimis în Bulgaria pe mai mulți adepți pentru recrutarea voluntarilor și în curând peste 200 de tineri s'au prezentat la apelul acestor inițiatori. Din nenorocire această încercare a fost paralizată din cauza atitudinei vrăjmășești a ofițerilor sârbi angajați ca intructori ai voluntarilor. Deja în aceste vremuri tendințele șoviniste sârbe a început să jignească pe bulgari, de oarece sârbii pretindeau cum că întreaga Bulgarie dela Nord împreună cu Sofia, sunt locuite de sârbi și prin urmare trebue să devie parte integrantă principatului sârbesc. Și sub impresiunea unor asemenea pretenții, vexați de brutalitatea ofițerilor sârbi, care introduseseră bătaia în legiune, legionarii începură a dezerta și astfel *organizarea militară a emigranților s'a descompus*. Astfel, în toamna anului 1868 Lewsky a fost în România, unde a trecut imediat după descompunerea legiunii bulgare din Belgrad. Fiind slăbit de boală el n'a putut lua parte la explorările cetei lui Caradjea, care plecase în Bulgaria.

Rămânând în Bucureşti dânsul organiza atentatul la vieaţa lui Christo Gheorghieff, un cunoscut bogătaş de pe acele vremuri.

Christo Gheorgheff se bucura printre refugiaţii patrioţi bulgari de o reputaţiune foarte rea; rolul acestui om în epoca redeşteptării conştiinţei naţionale la bulgari a fost scârbos. Mulţumită averei, Gheogheff avea legături întinse printre puternicii zilei. Şi rezemându-se pe aceste legături făcea totul pentru a zădărnici opera revoluţionară a patrioţilor bulgari. Dându-se din altă parte, drept un credincios apărător al cauzei bulgare, Christo Gheorghieff încasa banii bunicei din Rusia, drept ofrandă pentru desrobirea raiei. Tocmai pentru această dosire a banilor trimişi din Rusia, precum şi pentru ponegrirea voevozilor bulgari Hadzi Dimitri şi Caradjea, înfocatul Lewsky organiză omorîrea fruntaşului ciorbadjiilor bulgari. Din fericire pentru cauza revoluţionară bulgară, omorul nu s'a înfăptuit, mulţumită intervenţiunii lui Liuben Caraveloff, care înduplecă pe Lewsky de a-l lăsa în pace pe acest netrebnic.

După nimicirea cetei lui Hadji Dimitri şi apoi a cetei lui Caradjea, a venit timpurile triste de disperare şi de abatere pentru emiganţii patrioţi. Majoritatea revoluţionarilor de frunte au pierdut curajul şi s'au lăsat de activitatea revoluţionară, desperând în a putea răscula pe nenorociţii robi, adormiţi de secole sub povara credinţei că *capul plecat nu-l taie sabia*. Panaiot Chitov a plecat la Belgrad. Totiu s'a aşezat la tejghea într'o prăvălie din Odesa... Singurul Lewsky a rămas cu fruntea sus, neînduplecat, hotărît de a muri şi de a încerca pentru a mia oară salvarea naţiunii sale nenorocite. In aceste momente triste, dânsul a fost susţinut moraliceşte de marele patriot bulgar Liuben Caraveloff care locuia la Bucureşti, într'o căsuţă dela obor, unde organizase — cum am spus — o mică tipografie pentru a tipări ziarul său revoluţionar «Svoboda» (libertatea). Sub îndemnul lui Liuben, diaconul Lewsky părăsi iarăşi România şi plecă în Bulgaria ca instigator revoluţionar. Mult a călătorit dânsul prin Bulgaria, dar a fost prin oraşe, unde căuta aderenţi printre orăşeni, pretutindeni îndemnând pe toţi a se organiza şi a se pregăti pentru a scutura jugul robiei ruşinoase; dar pretutindeni întâmpinase alăturea de dorinţa arzătoare de liberare, o inerţie de sclavi, o frică

de robi, obişnuiţi a răbda şi a se apleca înaintea celui puternic.

După călătoria din Bulgaria, Lewsky s'a întors iarăş la Bucureşti, comunicând lui Liuben Caraveloff impresiile sale şi rezultatul obţinut în acea călătorie. Pesimismul, firesc de altfel, al lui Lewsky n'a impresionat rău pe Liuben, care emisese părerea că principala cauza a nereuşitei misiunii în Bulgaria se datoreşte în primul rând faptului că Lewsky căutase adepţi în clasa orăşenilor, şi mai cu seamă în pătura micei burghezii, foarte fricoasă pentru a nu periclita şubreda sa poziţiune socială. Din contră, după părerea lui Liuben, prozeliţii pentru desrobire trebuesc căutaţi în păturile profunde ale poporului; acesta dă elemente hotărîtoare pentru luptă, iar pe orăşeni revoluţia îi va avea imediat ce izbânda va fi bine asigurată, prin jetfele aduse pe altarul patriei de către poporul muncitor dela sate. Părerea lui Liuben a fost admisă, s'a format un mic comitet întitulat « comitetul central naţional bulgar », care şi-a însuşit o pecete pe care a fost săpat un leu turbat de nebunie şi care calcă în picioare semiluna. De aci înainte toate, proclamaţiile, ordinele, circulările, etc., care purcedeau dela acest comitet purtau sigiliul în chestiune.

La 1870, pe când mă aflam închis în fortăreaţa Petru Pavlovskaia din Petersburg, revoluţionarul rus Serghie Neceaieff adusese la Moscova mai multe proclamaţii tipărite la Bucureşti, pe care le-a primit dela Liuben Caraveloff pentru nişte bulgari studenţi care studiau în aceste vremuri în şcolile din Moscova. Tot atunci plecă din Bucureşti şi diaconul Lewsky în Bulgaria, ducând cu dânsul proclamaţiunile comitetului şi broşurile scrise şi tipărite de către Liuben Caraveloff.

Activitatea revoluţionară a lui Lewsky de astă dată a fost prodigioasă, şi rezultatul ei uimitor: meseriaşi, ţărani, institutori, plugari, preoţi, cu sutele se înregimentau în organizaţiunea revoluţionară. Cu ajutorul acestui element viguros şi plin de vlagă, Lewsky formează comitete localnice la Târnova, Lovcea, Rusciuc, Razgrad, Plevna, Stoian, Izvor, Orhania, Sofia, Tulcea, etc.; toate aceste comitete au fost legate între ele prin emisari, care cutreerau Bulgaria dela un capăt la altul. In fiecare oraş sau chiar sat, existau adăposturi pentru revoluţionarii călători. O poştă

specială, organizată de Lewsky ţinea mereu în comunicaţie toate comitetele, astfel că orice mişcare revoluţionară manifestându-se undeva, era cunoscută tuturor. Pentru acest scop Lewsky formase o formidabilă organizaţie compusă din hangii, proprietarii cârciumilor şi hanurilor dela drumurile mari. Toţi aceşti hangii au fost înregimentaţi fie ca patrioţi, fie de frică, căci trăind departe de locuinţe omeneşti aveau motive plauzibile de a sta bine cu călătorii patrioţi, oameni de altfel hotărîţi de a impune cu mijloace drastice datoria de a fi patriot şi acestor elemente sociale şovăitoare. In curând, în comun acord cu Liuben Caraveloff şi Câncev, a fost elaborat statutul comitetului revoluţionar care apoi a fost comunicat comitetelor localnice. După acest statut toate comitetele din Bulgaria erau datoare a se supune *comitetului central, ceea ce a fost absolut necesar pentru un partid de acţiune revoluţionară.* Compunerea comitetului central s'a înfăptuit fireşte prin chiar iniţiatorii organizaţiunii anume: din diaconul Lewsky, Liuben Caraveloff, Anghel Câncev, Nicoale Obretenoff, Arabadjiev şi încă câţiva al căror nume îmi scapă din memorie. La începutul existenţii sale, acest comitet a fost o simplă ficţiune, dar apoi a devenit indispensabil, căci numai în jurul său s'au putut uni numeroase comitete locale. Activitatea lui Lewsky în a organiza comitete localnice, în a da o direcţiune activităţii lor, în a organiza poşta secretă, în a întocmi o poliţie revoluţionară, în sarcina căreia a fost supravegherea agenţilor secreţi ai poliţiei otomane, a fost prodigioasă.

Lewsky a fost pretutindeni, unde cauza organizaţiunii revoluţionare necesita prezenţa sa. Se întâmpla de exemplu, ca un comitet local să fi fost în imposibilitate de a executa o hotărîre importantă a comitetului central; în acest caz imediat apărea în localitate Lewsky şi hotărîrea se executa fără întârziere. Mulţumită energiei lui Lewsky, comitetul central din Bucureşti, deveni curând, un adevărat guvern naţional secret al Bulgariei robite. Puterea morală şi materială a acestui guvern clandestin a fost necontestată dincolo de Dunăre şi întregul tineret bulgar se considera mândru de a face parte din organizaţia revoluţionară înjghebată de acest *comitet guvern.* Cei sfioşi din Bulgaria, oameni cu daraveri băneşti, comercianţi, întreprinzători, etc., aveau frică de acest guvern ocult mult mai mare decât

chiar de ocârmuirea otomană, deoarece de un zapciu turc se putea scăpa cu ajutorul unui dar bănesc, pe când de hotărîrea comitetului central nu scăpau altfel decât prin supunerea necondiţionată la hotărîre.

In 1872, în luna Martie, Anghel Câncev şi-a zburat creerii printr'un glonte de pistol, în momentul când poliţia turcească pusese mâna pe el la Rusciuc; pierderea acestui amic intim a fost ireparabilă pentru Lewsky; ea a fost dureroasă şi pentru întreaga organizaţie revoluţionară, pentru că pe corpul sinucigaşului s'a găsit documente şi scrisori compromiţătoare. Intemeindu-se pe aceste scrisori, poliţia turcească a ştiut să întreprindă o acţiune sistematică în contra organizaţiunii revoluţionare; s'au început arestări în massă, atât în Bulgaria cât şi în Tracia. Printre cei arestaţi a fost şi un oarecare Dimitri Obşti care odată arestat a pierdut tot avântul său revoluţionar şi a devenit un denunţător vulgar al tovarăşilor săi de conspiraţiune. Printre cei denunţaţi de Obşti a fost şi preşedintele comitetului din Lowcea, părintele Christo. Arestarea popei a fost fatală pentru Lewsky, căci dânsul avea nemărginită încredere în popa Christo. Ameninţat de a fi spânzurat, popa Christo, meditând în închisorile turceşti, a ajuns la hotărîrea că pentru a-şi scăpa vieaţa trebue neapărat să păşească pe calea tradiţională a legendarului Juda din Iscarioth, adică să predea în mâinile duşmanului pe capul mişcării revoluţionare, — pe însuşi Lewsky. Odată această hotărîre luată, popa Christo s'a condus întocmai după cum stă scris în sfânta evanghelie, adică a propus turcilor că pentru liberarea sa şi o anumită sumă de bani să le predea pe Lewsky. Propunerea, fireşte, a fost imediat acceptată; pentru guvernul otoman persoana lui popa Christo nu era tocmai interesantă; pe când a pune mâna pe membrul influent al comitetului central, pe energicul revoluţionar Lewsky — era un lucru de o valoare netăgăduită.

Pe când în Bulgaria, la Lowcea, Rusciuc şi aiurea se făceau arestarea revoluţionarilor, Lewsky se afla în Tracia, unde poliţia otomană era în absolută neputinţă de a pune mâna pe capul mişcării de liberare a Bulgariei robite. Acolo a primit Lewsky ştirea despre trădarea lui popa Christo. Indignat de această mârşăvie, Lewsky horărî a pleca imediat la Lowcea pentru a da ochii cu trădătorul, nădăjduind cel puţin

a-l sili să restituiască organizaţiunii revoluţionare, casa comitetului localnic, în care se afla o considerabilă sumă de bani. Amicii politicei lui Lewsky îl înduplecau să nu facă acest pas rătăcit, să rămână în munţii Traciei, lăsând pe seama altora pedepsirea popei trădător. Dar toate fură în zadar; Lewsky părăsi adăpostul său sigur, se coborî de pe munţi în valea Lowcei. Aci, într'un han depărtat la vreo trei ceasuri de oraş, Lewsky dete întâlnire popei, printr'o scrisoare expediată prin ajutorul poştei revoluţionare; naivul şi încrezătorul revoluţionar nu se îndoia de influenţa ameninţătoare a scrisorii sale. Popa Christo, fireşte, transmise această scrisoare autorităţilor şi acestea organizară prinderea lui Lewsky. Un întreg batalion de nizami a fost expediat pe furiş în direcţiunea hanului care a fost înconjurat din toate părţile. Prins chiar în han, Lewsky totuşi a încercat să scape şi cu revolvere în ambele mâini a străbătut prin şirul nizamilor, ieşind în curte, dar pe când dânsul sărea gardul, unul dintre picioare se încleştase între împletiturile gardului şi căzu jos. Odată în mâna duşmanului, soarta lui Lewsky era hotărîtă. Marele revoluţionar trebui să-şi ispăşească prin moarte sfânta credinţă în bine. Omul trebuia să moară pentru mulţumirea patriei sale, numele său trebuia să treacă în istorie. Adus la Sofia, Lewsky a fost condamnat la moarte prin ştreang; modul umilitor de a ucide adaptat de societatea modernă, precum pe timpul romanilor era considerată umilitoare, ruşinoasă, moartea prin răstignire. Lewsky însă s'a opus şi la această ultimă hotărîre a guvernului turcesc; în ajun de a fi executat dânsul şi-a sdrobit capul de zidurile temniţei, astfel că turcii s'au văzut nevoiţi a spânzura o fiinţă în agonia morţii. Astfel a dispărut de pe arena luptei acest vrednic fiu al Bulgariei. El a murit în vârstă de 36 de ani, lăsând numele său în istoria patriei desrobite.

VI

Intre munţii majestoşi ai Balcanilor din Rodopi, la poalele muntelui, cunoscut sub denumirea de Srednea Gora, există un mare sat bulgăresc, Crastovo; dacă cineva ieşind din acest sat va apuca potecile ce duc spre piscurile abrupte ale munţilor şi se va urca pe platoul înalt după înălţimea

căruia se desfăşoară într'o sublimă panoramă văile înflorite ale Traciei, apoi pe calea anevoios parcursă, călătorul va da de târguşorul Coprivştiţa, ascuns într'o văgăună de munţi. Localitatea aceasta se află la o înălţime mare, temperatura medie anuală aci e foarte scăzută, împrejurimile sunt sălbatice, solul pietros lipsit de vegetaţiune. Privind împrejur şi înaintea ochilor ţi se desfăşoară un peisaj trist, posomorît şi te gândeşti neapărat că trebue să fi fost anumite împrejurări istorice lugubre pentru ca omul să-şi fi ales tocmai aci locul de adăpost, de traiu. De ce oare era nevoie să urci munţi, să treci prin stânci abrupte, să părăseşti valea binecuvântată a râului Mariţa, pentru a-ţi face locuinţa aci, în aceste locuri de dezolare? Răspunsul la această întrebare se găseşte în istoria Peninsulei balcanice. In lupta înverşunată a omului cu om, în şiroaiele de sânge cu care de secole se udă acest pământ nenorocit.

Orăşelul Coprivştiţa este locul de naştere al lui Liuben Caraveloff. El s'a născut la 1837, părintele său a fost comerciant influent al oraşului Coprivştiţa şi destinase cei doi fii ai săi, aceleeaşi cariere care îi reuşise lui. Şcoala primară, Liube, ca şi fratele său Petco au isprăvit-o într'o şcoală bulgară, iar la vârsta de 18 ani, tatăl său îl trimesese la Filipopole, pentru ca acolo băiatul să înveţe a vorbi limba greacă, considerată pe atunci ca absolut necesară unui om de bună familie. Pentru acest anume scop, Liuben a fost plasat de tatăl său ca servitor într'o familie greacă, bogată. In mijlocul grecilor, bulgarilor şi turcilor din Filipopoli, orizontul intelectual al lui Liuben s'a mărit mult. Inteligent de natură, tânărul om observă cu mare agerime de spirit adâncimea demoralizării societăţii orăşeneşti din acele locuri. La orice pas dânsul dădea de manifestaţia cea mai desgustătoare a făţărniciei, a bigotismului, a rapacităţii, lipsei de caracter, necinstei, la fiecare pas, dădea de cel mai cinic desfrâu oriental, deghizat sub masca credinţei fie creştină, fie mahomedană. Impresiunile acumulate în această oră au servit apoi lui Liuben Caraveloff pentru a descrie cu pana sa măiastră pe «parveniţii» din oraşul Plovdiv.

Incontestabil, că Liuben Caraveloff a fost o personalitate excepţional înzestrată de natură, incontestabil că dânsul a concentrat în persoana sa, prin atavism, o mare cantitate de însuşiri şi nădejdi, care trebuia să formeze într'însul

un adevărat luceafăr al poporului bulgar. Fără a fi pregătit ştiinţificeşte pentru a aduna material folcloric bulgar, Liuben Caraveloff în tinereţea sa tragică a conceput deja idea de a culege cântece, snoave şi proverbe bulgare. Pentru acest scop el pleacă la Adrianopole să se facă acolo ucenic la o croitorie. Pentru ce croitor şi nu altceva? Pentrucă, precum explica dânsul amicilor săi din Moscova, toţi coprivştiţienii, din părinţi în părinţi, sunt croitori şi pentrucă în calitatea lor de croitori vestiţi în Bulgaria întreagă, ei călătoresc din sat în sat, din oraş în oraş, fiind pretutindeni bine primiţi, găsind totdeauna de lucru. Voind dar a studia limba şi literatura populară a naţiunii sale, voind a culege cântecele bulgare, Liuben a intrat într'un atelier mizerabil de croitorie, învăţând a mânui foarfecele şi acul de cusut. In contra hotărîrii sale de a deveni croitor, s'a opus însă în curând tata, care îl înduplecă a accepta postul de contabil într'o casă comercială din Constantinopol. Aci, în acest oraş mare, pentru întâia oară Liuben Caraveloff s'a împărtăşit la vieaţa europeană; aci, pentru întâia oară, sufletul său a fost atins de ideile lumii civilizate şi mai cu seamă de curentul ideilor democratice. Odată atins de aceste idei umanitare, Liuben Caraveloff a fost câştigat pentru totdeauna pentru principiile democraţiei europene. In această privinţă imboldul covârşitor asupra sa l-a avut câteva scrieri ruseşti ale lui Alexandru Hertzen pe care şi le-a procurat dânsul dela nişte marinari ruşi, singurii colportori ale acestor scrieri pe acele timpuri triste. Adânc influenţat de aceste scrieri, Liuben Caraveloff pleacă din Constantinopole la Londra, unde îl vizitează pe Alexandru Hertzen, apoi urmă sfatul acestui mare publicist rus şi în acelaş an, spre toamnă, vine la Moscova unde-şi schimbă hotărîrea şi în loc de a deveni auditor la universitate se hotărăşte a se pregăti să intre într'o şcoală militară. Peste puţin timp însă Liuben îşi aduce aminte de sfaturile lui Hertzen, părăseşte proiectul de a deveni militar şi se cufundă în studierea literaturii ruse.

La 1866 Liuben Caraveloff devine membru al unui cerc de studenţi şi publicişti din Moscova; prin intermediul amicului său Gremeacevski, el face cunoştinţă cu Stranden, Jurasof, apoi cu Jeşiudin, vărul lui Karakazoff. Când acest grup de tineri a fost arestat, după atentatul în curtea împăratului Alexandru I, Liuben Caraveloff împreună cu mai

mulţi tineri au părăsit Moscova, desgustaţi de atitudinea revoluţionară sălbatică a studenţimei universitare, desgustaţi de atitudinea unor fruntaşi literaţi. Unii din aceşti tineri au plecat în alte oraşe universitare—la Kiev, Cazan, Petersburg, iar Liuben a părăsit Rusia şi s'a stabilit la Belgrad. De aci dânsul scrie mai multe scrisori prietenului său Prijov, rămas la Moscova, apoi organizează pentru Hertzen un trasport prin Tulcea al valorosului organ de publicitate « Kolocol ». Mulţumită lui Liuben Caraveloff, tineretul din Moscova, căpăta acest ziar prin intermediul unei librării până pe la anul 1868, când poliţia rusească a dat peste această librărie, unde a găsit multe documente referitoare la corespondenţa lui Neceaieff.

La Belgrad, Liuben Caraveloff lucra în ziaristica democrată; în curând dânsul deveni un scriitor popular şi ca atare, atrase asupra sa persecuţiuni de tot felul din partea guvernului. După omorîrea principelui Mihail, în Serbia s'a inaugurat un regim reacţionar feroce; Liuben a fost silit să fugă, dar a fost arestat la Pesta şi extrădat Serbiei, unde acuzat de a fi luat parte la conjuraţiunea politică, s'a ales cu închisoare. Peste şase luni de încarcerare, Liuben a fost expulzat şi a trecut în România, stabilindu-se la Bucureşti, unde a locuit aproape şapte ani.

Triste şi grele au fost timpurile când Liuben a venit la Bucureşti; printre patrioţii bulgari aflaţi în România, domnea deplină descurajare, încercările eroice de a ridica poporul bulgar în contra turcilor au eşuat pe deplin: Totiu, Panait, Hedji Dimitri, Caradjea, etc., au plătit cu vieaţa pentru activitatea lor revoluţionară; alte metode de acţiune câştigară teren, emigranţii bulgari în majoritatea lor se pronunţară pentru politica de supunere, de răbdare şi de intervenţie pe cale diplomatică pe la curţile străine, pentru uşurarea soartei raiei bulgare. In contra acestul curent au fost singurii Vasile Lewsky şi Liuben Caraveloff, care emiteau părerea că « bulgarii trebue să se elibereze cu propriile lor forţe, că trebue câştigată libertatea cu arma în mână şi că a pune speranţa de liberare în ajutorul altora, este indiciul lipsei de vlagă al unui popor care prin urmare nici nu merită a fi liber ». Fidel acestei profesiuni de credinţă Liuben la 1869 începe a tipări la Bucureşti ziarul *Svoboda*. Acest ziar, redactat de un om cu mare talent literar, a avut

dela început un imens succes. Mii de exemplare din Svoboda, treceau prin contrabandă Dunărea şi se citeau ca evanghelia, în Bulgaria robită. Ziarul avea simpatii în toate, cercurile sociale, atât dincolo de Dunăre, cât şi în România printre arendaşii şi zarafii bulgari. Dar această simpatie, pe care o împărtăşea şi ambasada rusească din Bucureşti, a durat atât timp cât Liuben propovăduia în Svoboda lupta politică contra turcilor, atât timp cât în coloanele ziarului său nu vibrase coardele democraţiei, doritoare de a câştiga libertatea pentru poporul muncitor din satele bulgăreşti. Imediat ce Svoboda a arborat idei pur democratice, imediat ce ziarul a început să critice tendinţele egoiste ale Rusiei, sau aspiraţiunile de predominaţiune a ciorbagiilor bulgari — imediat toţi marii arendaşi şi zarafi bulgari din România, s'au declarat inamici ai Svobodei, duşmani de moarte ai lui Liuben Caraveloff. Cu spume la gură, turbaţi de mâhnire, aceşti bulgari romanizaţi, denunţară pe Liuben atât agenţiei diplomatice ruseşti, cât şi guvernului român.

Liuben Caraveloff n'a fost nici haiduc, nici luptător revoluţionar în sensul predecesorilor săi, ca Lewsky şi alţi martiri ai cauzei poporului bulgar; dânsul prin temperamentul său, prin talent literar, prin erudiţie, s'a mărginit a fi un publicist şi literat. Trăind departe de arena luptelor, Liuben lucra la Bucureşti în odăiţile sale, unde scria şi tipărea, dând vestminte gândirii supreme, care aduna în jurul său pe luceferii poporului robit, care înflăcăra pe luptători şi îi făcea să înfrunte moartea cu surâsul pe buze. De aceea, importanţa covârşitoare a lui Liuben Caraveloff, asupra mişcărilor de dezrobire a Bulgariei, rămâne astăzi un fapt istoric indubitabil; asemenea rămâne nediscutabil că mulţumită lui, Bulgaria liberă nu s'a cristalizat într'o ţară de ciorbagii şi de proprietate mare, devenind apoi, peste un scurt timp, o simplă gubernie muscălească, ci s'a cristalizat într'o ţară democrată, o ţară de ţărani chiaburi, plini de vlagă, o ţară cu un popor care va şti să-şi cucerească un viitor demn de un popor sănătos. Ca publicist şi literat, Liuben Caraveloff a scris foarte mult. Văduva şi tovarăşa sa fidelă, Natalia Caraveloff, a strâns toate scrierile sale, care azi formează un tezaur scump poporului bulgar. Ziarul «Svoboda» a existat patru ani (1869—1873) şi apărea regulat la Bucureşti, de două ori pe săptămână, apoi săptămânal; după acest ziar

Caraveloff a creat ziarul « *Nezevisimost* », iar mai târziu, în Bulgaria deja, a editat revista *Znanie*.

La 1869 pe când dânsul a început să tipărească întâiul său ziar, Liuben locuia la Obor, în casele care mai există și azi, din care una servea drept tipografie. Aci l-a vizitat răposatul revoluționar rus, Serghie Neceaieff, mort în fortăreața Petru Pavlovsk. Cu ajutorul lui Liuben revoluționarul rus a isbutit să capete un pașaport rusesc, cu care a trecut apoi granița pentru a merge la Moscova. După povestirile lui Neceaieff, Liuben locuia la București foarte greu. Lipsa de mijloace pecuniare stăvilea lucrarea sa și dacă acest om n'ar fi avut norocul de a avea o soție demnă de toată admirația, mizeria neagră l-ar fi doborît. De sigur că tocmai această mizerie neagră l-a făcut pe Liuben să scrie următoarea sa poezie, plină de ironie:

Neca chodia dripov
Neca chodia bos
Ce moiata sovesti
E iac abamos

Ne claniam se nizco
Ni pred edin vol,
A za prodleţite
Imam bucov col...

Adică pe românește:

« Umblu în zdrențe și desculț, dar conștiința mea e tare ca un abanos. Eu nu mă închin unei bestii și am un baston pentru mișei ».

Și pe când poetul muncea zi și noapte trezind prin scrierile sale conștiința amorțită în curgerea secolelor a poporului bulgar, o droaie de zarafi și arendași bulgari, această drojdie așezată în România, visa întocmirea unei Bulgarii cu latifundii întinse în care s'ar putea pescui ca în apă tulbure, sub ocrotirea binecuvântată a Rusiei. Mulțumită avântului democratic al oamenilor ca Liuben, visul urît al ciorbagiilor bulgari nu s'a realizat și în Bulgaria liberă și neatârnată, trăește azi un popor de țărani, stăpâni pe destinele țării lor. Aceste destine, parte s'au făurit în cele două odăițe mizerabile dela Obor, unde lucra Liuben; una din

aceste odăiţe servea poetului de cabinet de lucru, de tipografie şi de odaie de primire, iar alta de iatac şi bucătărie. Tânăra sa soţie, Natalia, ore întregi învârtea roata maşinei de mână, cu ajutorul căreia se tipărea ziarul său, proclamaţii şi toate acele broşuri, care apoi se căutau dincolo de Dunăre ca pâinea caldă, câţiva lucrători tipografi culegea textul în orele libere de muncă, prin tipografii, unde-şi agoniseau mijloacele de existenţă. Astfel se făurea libertatea Bulgariei!

La 1877, Liuben Caraveloff părăsi Bucureştiul strămutându-se în Bulgaria. La 1879, în luna Ianuarie, el a murit de tuberculoză, boala săracilor, la Rusciuc, unde îşi alese domiciliul.

Amintirile despre Liuben Caraveloff, atrag după sine umbra lui Petco Caraveloff, fratele său mai mic. Iar alături de Petco Caraveloff, în memoria mea răsare umbra lui Stambuloff. Şi pe unul şi pe altul i-am cunoscut ca făcând parte din cercurile revoluţionare din Rusia, şi unul şi altul au părăsit aceste cercuri unde şi-au făurit conştiinţa, principiile egalitare, etice, pentru a deveni oameni de acţiune, preşedinţi de consilii de miniştri, regenţi, dictatori; şi unul şi altul au fost directori de ziare, publicişti.

Pe Petco Caraveloff l-am cunoscut la Moscova, într'un cerc de slavi-studenţi, alţii publicişti şi libertari. Făcând cunoştinţă cu studentul Sando Titiani, a intrat prin intermediul acestuia în cercul socialiştilor, care apoi, în 1874 au fost judecaţi de o curte specială şi condamnaţi la muncă silnică şi exil în Siberia. Pe aceste timpuri Petru Caraveloff a fost un democrat convins. Părăsind Rusia la 1877, dânsul s'a reîntors în Bulgaria unde imediat a căpătat postul de vice-guvernator al Vidinului. La 1879 făcând parte din Sobranie, în calitate de vicepreşedinte al Parlamentului, Caraveloff s'a manifestat ca partizan al unei constituţii democratice; mulţumită lui şi eruditiunii sale, în constituţiunea bulgară s'a înscris paragraful care oprea formarea unei proprietăţi latifundiare, de altfel gata a se forma, mulţumită rapacităţii ciorbadjiilor, care stăteau deja la pândă pentru a culege fructele liberării patriei bulgare. Această singură faptă ajunge ca numele lui Petru Caraveloff să fie înscris în Pantheonul Bulgariei. Intreaga vlagă, care se manifesta în naţiunea bulgară de atunci în care neastâmpărat

de a forma Bulgaria mare—toate calităţile care uimesc lumea întreagă şi care adeseori, cu drept cuvânt necăjesc înţelepţii zilei — se datoresc faptului că în Bulgaria modernă nu există marea proprietate funciară. Constituţia bulgară nu îngădue ca proprietatea mare să treacă peste 500 hectare şi în Bulgaria există abia 91 de proprietari care posedă o întindere atât de mare de pământ.

Aceasta este marea favoare de care se bucură poporul bulgar în calea sa spre progres. Poporul bulgar fiziceşte e sănătos, mulţumită împrejurărilor că latifundiile neexistând, pământurile nu se sleesc şi împreună cu pământul nu se sleeşte nici ţărănimea bulgară. Mortalitatea copiilor la bulgari e inferioară mortalităţii la noi şi la sârbi, cauza rezidă, nediscutabil, în starea economică a populaţiunii rurale, în modul cum se mânueşte această poporaţiune, în cantitatea vitelor ce posedă, şi în ceea ce priveşte pe copii în marea cantitate de lapte de vacă şi de capră pe care o consumă copilărimea bulgară.

La 1880, Petco Caraveloff devine preşedintele consiliului şi inaugurează o politică internă democrată, care fireşte, numai după planul rusofililor şi reprezentanţilor Rusiei n'a putut să fie. De-aci ruptura sa pe faţă cu Rusia. In acelaş timp Stambuloff, fiind ales deputat, devine vicepreşedinte al Sobraniei şi susţine politica democratică a şefului de cabinet. Lovitura de stat dela 26 Aprilie 1881 prin care principele de Battenberg a suspendat constituţiunea, pune capăt activităţii sale de prim-ministru. In curgerea celor doi ani de perioadă constituţională (din Aprilie 1881 şi până în Septemvrie 1883) Petco Caraveloff se ocupă cu organizarea forţelor democratice ale Bulgariei, devine profesor şi redijează ziarul *Nazovisimost* în Rumelia orientală. Datorită simpatiilor adânci de care se bucură în straturile mari ale poporului, Caraveloff izbuteşte a învinge reacţiunea şi pune cu botul pe labe pe muscal; constituţiunea abrogată a fost restabilită pe ziua de 7 Septemvrie 1883. Fireşte că acest triumf a necăjit mult pe Rusia absolutistă; generalul Kaulkors, ieşind din Sobrania, care a votat restabilirea regimului constituţional, a strigat adresându-se către Caraveloff: « Porci, porci, canalii, *pentru sacrificiul Rusiei aţi fi putut să abdicaţi dela independenţa voastră, dacă n'aţi fi fost nişte ingraţi!* » Curioasă, dar firească logica muscălească!

La 1884 Caraveloff devine iarăşi prim-ministru; la 1885, imediat după ce s'a înfăptuit revoluţia paşnică dela 6 Septemvrie, izbândă care a unit Rumelia orientală cu Bulgaria, am fost oaspetele lui Caraveloff pe care îl vizitasem pentru întâia oară la Sofia. Mari sunt serviciile pe care le-a adus Petco Caraveloff în aceste clipe istorice. Cine nu îşi aduce aminte de nemulţumirile Rusiei pentru călcarea tratatului dela Berlin. cine nu îşi aminteşte limbajul sever al notelor ruseşti după revoluţia dela Filipopole. Imi aduc aminte plângerile bietului diplomat rus, Sorokin, care ne dojenea că a fost înşelat de toţi, că vestitul doctor Russel-Sudzilowski i-a dat cuvântul de onoare că va zădărnici reuşita conspiraţiunii. Naivul diplomat n'a simţit nici după ce revoluţiunea a isbutit că doctorul Russel nu mai făcea parte din cercurile conspiratorilor, din chiar momentul în care s'a apropiat de agenţia diplomatică rusească din Filipopole [1].

Dar trec peste amintirile triste ale acestui episod. Poate că vreodată senatorul din Govora va da explicări despre atitudinea sa în această afacere.

Afară de Rusia, în contra revoluţiunii imediate a fost, fireşte, şi Turcia, ale cărei drepturi suverane au fost desfiinţate; tot acum şi Serbia, pentru întâia oară, şi-a arătat dinţii, simţindu-se jignită de creşterea neaşteptată a principatului bulgar.

C'est ici que s'arrêtent les souvenirs de Zamfir Arbore concernant les raports des héros de la renaissance bulgare avec la peuple roumain. Bien que certains faits exposés par l'auteur soient connus, nous les avons publiés parce qu'ils ont le cachet de la sensibilite et de la pensée du grand agitateur bessarabien.

VASILE CHRISTU

---

[1] Din cercetările pe care le-am făcut la Filipopoli, unde vestitul revoluţionar dr. Russel exercita profesiunea de medic, nu poate fi vorba de o apropiere a d-rului Russel de agenţia diplomatică rusă. A fost numai o manevră politică în interesul ideei revoluţionare. Fapt care a dat naştere la izgonirea d-rului Russel din Bulgaria. Amănunte a se vedea în lucrarea noastră: «Contribuţii la istoria mişcărilor libertare din România» publicată în «Azi» No. 23 (V. Ch.).